

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO
ROK

9
1978

LISTY

■ Памятник Терезини ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezín ■ Memoriál Terezín ■

32

Památník Terezín

Číslo inventurní

Signatura

6132

OBSAH

Slovenské národné povstanie (Stefan Pažur)	1
Utěk ze samotek Malé pevnosti (připravilo dokumentační oddělení Památníku Terezín)	10
Bedřich Fritta – nástin osobnosti a díla (Marcela Votavová)	18
Příspěvek k starším dějinám Terezína (Miroslav Kryl)	29

Na druhé straně obálky:

K. Stěch:

ROZERVANÁ VLAST

Na třetí straně obálky:

K. Stěch:

PADL NA BARIKÁDĚ

Národní umělec Karel Stěch,

narozen 31. října 1908 v Českých Budějovicích, v letech 1923–25 se učil v truhlářské dělní, pak navštěvoval soukromou malířskou školu prof. Hanuše v Českých Budějovicích. V letech 1931–33 studoval UMPRUM v letech 1933–38 na Akademii výtvarných umění v Praze v grafické speciálce T. F. Šimona. Hned po absolutoriu se stal členem grafického sdružení Hallar. Za svoji ilegální práci v letech druhé světové války byl Karel Stěch na konci června 1944 zatčen gestapem, zavřen ve věznici v Českých Budějovicích a 6. listopadu 1944 převezen do Malé pevnosti, kde byl vězněn až do osvobození v květnu 1945. V Malé pevnosti kreslil podle vlastního sdělení výhradně portréty, především svých spoluvězňů, které jim rozdával. Od vstupu do výtvarného života až do dnešní doby je jeho dílo nesené myšlenkami společenského pokroku.

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE

Štefan Pažur

V r. 1979 si pripomínáme 35. výročie Slovenského národného povstania — revolučného vystúpenia slovenského národa. SNP svojím významom patrí k tým revolučným činom, ktorých odkaz pracujúci ľud pod vedením Komunistickej strany Československa naplnil skutočnými činmi v čase socialistických premien, v období výstavby socializmu a ktoré, uskutočňujúc program XV. zjazdu KSC, ďalej rozvíja a zveľaďuje pri budovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti.

Slovenské národné povstanie je začiatkom našej národnej a demokratickej revolúcie. Jeho výsledky vytvorili predpoklady k riešeniu mocensko-politických premien v Československu.

Slovenské národné povstanie je neoddeliteľnou súčasťou spoločného boja európskych krajín proti fašizmu a jeho domácim prísluhovačom, za slobodu, pokrok, za priateľstvo medzi národmi. Týmto aspektom sa zvyrazňuje jeho internacionálny charakter. Pravda, internacionálny charakter SNP sa najvýraznejšie a najpravdivejšie prejavuje v tom, že veľmi jednoznačne po stránke politickej a vojenskej sa orientovalo na Sovietsky zväz. Vznik, program a ciele povstania boli spojené s osloboditeľskou misiou krajiny soviетov. Dôležitou skutočnosťou pre naplnenie jeho cieľov bola vedúca úloha komunistickej strany. Jozef Lenárt vo vystúpení na celoštátnom seminári k 30. výročiu Slovenského národného povstania v Bratislave dňa 20. mája 1974 povedal: „Tak ako strana — počnúc centrom-moskovským gottwaldovským vedením cez bojový štáb — V. ilegálne ústredné vedenie reprezentované súdruhmi Šmidkem,

Husákom a Novomeským až po komunisticke buňky vo fabrikách, na dedinách, bola inšpirátorkou Povstania, stala sa aj mozgom a srdcom ozbrojeného boja. Od komunistov vychádzali rozhodujúce impulzy, oni mali určujúci vplyv v závodoch a v obciach, v Slovenskej národnej rade, v národných výboroch, v partizánskych odriadoch. Naša strana, ako strana robotníckej triedy predstavovala rozhodujúcu silu, ktorá bola hlavnou vnútornou zárukou, že po Povstaní nebolo a nemohlo byť návratu k starým vykoristovateľským poriadkom.“

Slovenské národné povstanie je výsledkom dlhoročného, neúnavného a v ťažkých podmienkach ilegality komunistickej stranou organizovaného protifašistického hnutia.

V polovici r. 1943 v dôsledku medzi-národných udalostí, i vnútornej politickej situácie na Slovensku vznikli podmienky, ktoré si vyžadovali nielen stupňovanie odbojových akcií, ale aj zjednotenie všetkých protifašistických síl pre prípravu a realizáciu celonárodného ozbrojeného povstania.

V tomto období KSS bola vo veľmi ťažkej situácii. V jarných mesiacoch roku 1943 bolo rozbité IV. ilegálne ústredné vedenie KSS. Ústrední štátnej bezpečnosti sa podarilo vážne narušiť aj prácu oblastných a okresných vedení komunistickej strany. Už dlhší čas neexistovalo spojenie medzi domácim vedením odboja a vedením KSC v Moskve. Moskovské vedenie KSC, vychádzajúc z konkrétnej situácie a postavenia Červenej armády v boji

proti fašistickým vojskám a z pokračujúceho rozkladu v tábore spojencov hitlerovského Nemecka, vyslalo na územie Slovenska skúseného člena KSC Karola Šmidkeho. Táto pomoc moskovského vedenia KSC domácejmu odboju bola viac ako nutná a bola poskytnutá v pravý čas. Karol Šmidke prišiel na Slovensko aj so smernicami moskovského vedenia KSC a Exekutívy Komunistickej internacionály z 5. januára 1943, v ktorých bola formulovaná politická línia a najbližšie úlohy KSC v národnoslobodzovacom boji. Pri vypracovaní tohto dokumentu moskovské vedenie KSC a Exekutíva Komunistickej internacionály vychádzali predovšetkým z toho, že Červená armáda v boji proti fašistickému Nemecku prešla do protiútok, že sa vytvárala perspektíva druhého frontu v Európe a že v tábore spojencov hitlerovského Nemecka pokračoval rozklad. Rástol odpor okupovaných národov proti hitlerovskému Nemecku. Táto situácia celkom oprávnenne viedla moskovské vedenie k záveru, že „treba národnoslobodzovacie hnutie českého a slovenského národa orientovať na všestranné stupňovanie boja proti nemeckým okupantom s perspektívou národného povstania v dohľadnom čase, v spojení s vývinom udalostí na fronte“. Úlohy vyplývajúce z uznesenia moskovského vedenia KSC a Exekutívy Komunistickej internacionály v podmienkach Slovenska začalo plniť V. ilegálne ústredné vedenie KSS v zložení Karol Šmidke, dr. Gustáv Husák a Ladislav Novomeský. Pred V. ilegálnym ústredným vedením KSS stáli veľmi náročne a zodpovedné úlohy. Bolo potrebné takmer od základu budovať ilegálnu sieť KSS, vytvoriť predpoklady k tomu, aby strana organizačne podchytila celé územie Slovenska, aby bola hlavným článkom a organizátorkou protifašistického boja a príprav povstania. Ďalej bolo potrebné pristúpiť k postupnému zjednocovaniu všetkých odbojových skupín, na platforme spoločného boja proti fašizmu dosiahnuť dohodu, vytvoriť spoločný celoslovenský orgán schopný usmerňovať a viesť celonárodný boj. Zvýšená pozornosť musela sa venovať budovaniu ilegálnych revolučných národných výborov, bolo treba všestranne podporovať

partizánske hnutie a prostredníctvom stranických organizácií a celonárodného orgánu (budúcej Slovenskej národnej rady) maximálne vplývať na slovenskú armádu a jej jednotlivé zložky, previesť ju do protifašistického tábora a počítať s armádou ako dôležitým článkom ozbrojeného povstania. Zabezpečenie týchto úloh si vyžiadalo, aby V. ilegálne vedenie KSS prispôbilo a spresnilo metódy a formy ilegálnej straníckej práce. Ilegálna tlač, ktorá v predchádzajúcich rokoch bola vyhotovovaná a rozširovaná na širokej základni, bola v nasledujúcom období obmedzená na minimum. Informácie, správy, ako aj pokyny sa odovzdávali výlučne od osoby k osobe. Celá ilegálna práca bola riadená podľa zásady jediného vedúceho, ktorý bol napojený na inštruktora.

V jesenných mesiacoch 1943 sa podarilo obnoviť a rozšíriť ilegálnu stranícku sieť na celom území Slovenska. Súbežne s obnovou a rozšírením straníckej siete komunisti vyvíjali úsilie o nadviazanie spojenia s antifašistickými skupinami, ktoré boli po stránke organizačnej veľmi rozptýlené a politicky nejednotné. Komunisti rokovali s predstaviteľmi sociálnej demokracie, s predstaviteľmi agrárnej, národnej strany a s ďalšími skupinami, ktoré boli odhodlané bojovať proti fašizmu. Výsledkom týchto rokovaní bolo vytvorenie Slovenskej národnej rady v decembri 1943 a prijatie spoločného programového dokumentu — Vianočnej dohody o Slovenskej národnej rade.

Vianočná dohoda formuluje úlohy a ciele Slovenskej národnej rady: „jednotne a centrálnie viesť boj slovenského národa za odstránenie nacisticko-nemeckého diktátu, vykonávaného i domácimi uzurpátormi politickej moci. V prvej príhodnej chvíli prevziať všetku politickú, zákonodarnú, vojenskú, či administratívnu výkonnú moc na Slovensku a vykonávať ju podľa vôle ľudu až do tej doby, kým slobodní zástupcovia ľudu nebudú môcť všetku moc prevziať“. Ako z textu vyplýva, úlohou SNR bolo organizovať a stupňovať protifašistický odboj na Slovensku až po zvrhnutie tisovskeho klérofašistického režimu. Zároveň bolo dohodnuté, že nie londýnska emigračná vláda,

borov ústne smernice. Revolučné národné výbory boli základnými revolučnými ľudovými orgánmi moci a správy. Zabezpečovali „tlakom zdola“, že SNP sa stalo začiatkom národnodemokratickej revolúcie. Ich členmi boli ľudia zo všetkých spoločenských vrstiev a rozličnej politickej príslušnosti, ktorých do spoločného frontu s komunistami priviedlo odhodlanie bojovať proti fašistom. Veľkú úlohu pri vytváraní revolučných národných výborov zohralo moskovské vedenie KSČ prostredníctvom vysielania moskovského rozhlasu. Revolučné národné výbory ojedinele vznikali už pred rokom 1943, ale až v období 1943—44 sa zakladali vo väčšom počte. Do začiatku SNP vznikli desiatky revolučných národných výborov v Turci, na Pohroní, na východnom Slovensku najmä v oblastiach, kde pôsobili partizáni. Pred začiatkom SNP organizovali akcie proti fašistickému režimu, pomáhali prenasledovaným, utečencom z vojenských a pracovných táborov, rasove prenasledovaným a hlavne partizánom.

Komunistická strana so všetkou dôslednosťou všestranne podporovala masové partizánske hnutie na Slovensku ako súčasť jednotného boja a príprav povstania. I keď vytváraní partizánskych jednotiek venovala pozornosť už od r. 1941, masový charakter nadobudlo partizánske hnutie na Slovensku až v r. 1944. Strana chápala masové partizánske hnutie ako svoju najrevolučnejšiu a hlavnú politickú oporu v ozbrojenom boji proti fašizmu. Partizánske jednotky považovala za jednotku ozbrojeného ľudu, a preto ich systematicky budovala už od leta 1943, no najmä v r. 1944 prostredníctvom svojich organizácií všade tam, kde to bolo účelné. Významnú úlohu pri utváraní partizánskych jednotiek a pri organizovaní partizánskeho hnutia na Slovensku vôbec zohrali príslušníci Červenej armády, ktorým sa podarilo utiecť z nemeckých zajateckých táborov a prechádzali územím Slovenska. Tito v súčinnosti s ilegálnymi organizáciami KSS a revolučnými národnými výbormi budovali partizánske základne, ktoré sa stali bázou pre masový rozvoj partizánskeho hnutia. V utvorených partizánskych jednotkách

si udržiavala strana svoju vedúcu úlohu a rozhodujúci politický vplyv, čo bolo nevyhnutné, vzhľadom na charakter revolučného boja a jeho perspektívy. V lete 1944 sa na partizánsky boj na Slovensku pripravovalo niekoľko tisíc ľudí a pre povstanie sa rátať so zapojením asi 20 000 partizánov. Najaktívnejšie partizánske jednotky boli už od jari 1944 na východnom Slovensku, postupne však v masovom merítku vznikali aj na hornej Nitre, v Turci, v Liptove a na strednom Slovensku.

Nie menej dôležitou súčasťou príprav povstania bolo úsilie strany získať maximálny vplyv na slovenskú armádu a jej jednotlivé zložky, previesť ju do protifašistického tábora a využiť v ozbrojenom povstaní v súčinnosti s partizánmi. Rozhodnutie V. ilegálneho ústredného vedenia KSS využiť slovenskú armádu v príprave národného povstania bolo závažným tvorivým krokom pri realizácii celkovej línie KSČ v národnooslobodzovacom boji. Vedenie KSS tým, že sa snažilo získať armádu pre povstanie, zoslabovalo úsilie buržoázných kruhov, ktoré sa snažili využiť armádu na obnovenie predmnichovských pomerov a znemožnilo tiež uskutočnenie plánov alibistickej skupiny okolo generálov Čatloša a Malára, ktorá chcela využiť slovenskú armádu pre pripravovaný ľudácky palácový prevrat. Rozhodujúce bolo využiť možnosti a ochotu slovenskej armády vystúpiť proti fašizmu. Preto aj iniciatíva vedenia KSS sa sústreďovala na to, aby armáda bola použitá na boj proti fašizmu a nie na upevnenie moci a vplyvu buržoázných čechoslovakistických kruhov na Slovensku.

V čase príprav povstania vedenie komunistickej strany vykonalo v slovenskej armáde rozsiahlu politickú prácu, a to nielen medzi veliteľskými kádrmi, ale aj medzi radovými vojakmi. Prvým veľkým výsledkom úsilia strany o získanie armády pre ozbrojené vystúpenie proti fašizmu bolo vytvorenie vojenského ústredia v apríli 1944 na čele s podplukovníkom Jánom Golianom, ktorý v tom čase zastával funkciu náčelníka štábu na Veliteľstve pozemného vojska v Banskej Bystrici. Vojenské ústredie bolo podriadené SNR a jeho úlohou bolo zjednocovať antifašistov

v armáde a pripraviť ju na ozbrojené akcie proti fašizmu v rámci celonárodného ozbrojeného vystúpenia slovenského ľudu. Predstavitelia vojenského ústredia SNR znemožnili Benešov zámer uskutočniť pomocou slovenskej armády mocenský prevrat ešte pred príchodom oslobodzovacích vojsk, samozrejme, bez účasti komunistov a ľudových más a zabezpečiť tak nastolenie predmníchovských pomerov.

V duchu koncepcie ilegálneho vedenia KSS a SNR bol spracovaný plán ozbrojeného povstania. Pre začiatok povstania boli stanovené 2 varianty:

- a) po koordinácii s operáciami Sovietskej armády;
- b) keď nacisti prikröčia k okupácii Slovenska.

Napriek pokusu Šrobára a jeho prívržencov rozbiť SNR a vytvoriť vlastný politický orgán orientovaný na Londýn a získať na svoju stranu Goliana, ako aj snahám Beneša a jemu oddaných ľudí na Slovensku, ktorí značne komplikovali vojenské prípravy i samotnú realizáciu SNP, bol 29. júna 1944 plán povstania schválený a spresnený na júlovej porade VÚ a SNR v Žarnovíckej doline pri Čremošnom. Stratégiá i začiatok povstania sa mali určiť v súlade so situáciou na sovietsko-nemeckom fronte. Povstanie malo prostredníctvom východoslovenskej armády uvoľniť Červenej armáde prechod cez Karpaty a umožniť jej rýchly postup cez Slovensko do Dunajskej nížiny. Zatiaľ jednotky slovenskej armády na strednom a západnom Slovensku v súčinnosti s partizánmi a v spolupráci s revolučnými národnými výbormi mali zlikvidovať klérofašistický režim a nastoliť revolučnú moc ľudu. Keďže od príchodu Šmidkeho na Slovensko v lete 1943 prakticky až do začiatku augusta 1944 nemalo V. ilegálne ústredné vedenie KSS žiadne priame spojenie s moskovským vedením KSČ a ani v Moskve, ani na štábe partizánskeho hnutia v Kyjeve nemali presné správy o situácii na Slovensku a o stave pripravovaného povstania, bolo nutné urýchlene informovať sovietske miesta i moskovské vedenie KSČ o možnostiach a plánoch ozbrojeného vystúpenia na Slovensku proti fašizmu a

súčasne zabezpečiť koordináciu s operáciami Červenej armády. Touto úlohou bol poverený Karol Šmidke, ktorý 4. augusta 1944 odletel do Sovietskeho zväzu. Moskovské vedenie KSČ súhlasilo s koncepciou KSS, podporovalo a prebojuvalo ju.

Za takejto situácie so ZSSR boli vyslané výsadky partizánskych organizátorov na územie Slovenska. Boli to skupiny vycvičené na základe žiadosti moskovského vedenia KSČ sovietskej vláde v kurzoch pri Ukrajinskom štábe partizánskeho hnutia v Kyjeve. Do konca augusta 1944 bolo v slovenských horách vysadených 10 takýchto partizánskych organizátorských skupín. V tom istom čase sedem partizánskych jednotiek prešlo cez hranice z územia Poľska na východné Slovensko. „Sila týchto oddielov rástla zo dňa na deň“ — spomína G. Husák. Do začiatku SNP sa počet ich príslušníkov zvýšil na vyše 8000 ľudí. Množili sa tiež diverzné akcie partizánov na komunikáciách. V mnohých mestách a dedinách na strednom Slovensku od 21. augusta 1944 sa za pomoci partizánov ujímali moci revolučné národné výbory. Revolučná situácia na Slovensku dozrela a vyústila v ozbrojené povstanie.

Slovenské národné povstanie vypuklo skôr, ako sa mohla zabezpečiť koordinácia s postupom Červenej armády, ktorá sa priblížila k hraniciam severovýchodného Slovenska. Dňa 29. augusta 1944 vojská nacistického Nemecka so súhlasom klérofašistickej slovenskej vlády vpadli na Slovensko a začali ho okupovať. Bol to signál pre vyhlásenie ozbrojenej akcie všetkých demokratických antifašistických síl na Slovensku. Veliteľ vojenského ústredia pplk. Golian vydal rozkaz všetkým vojenským posádkam na Slovensku pridať sa k povstaniu a rozvinúť mohutnú ozbrojenú protifašistickú akciu.

V prvých dňoch SNP išlo predovšetkým o zadržanie náporu okupačných vojsk a o udržanie súvislého povstaleckého územia. Keďže sa koordináciu operácií Červenej armády s ozbrojeným povstaním na Slovensku nepodarilo včas za-

bezpečít a dohodnúť, nerealizoval sa ani optimálny variant povstania. Dve divízie na východnom Slovensku nemecké jednotky odzbrojili. Len časť slovenských vojakov z nich sa podarilo zapojiť do SNP. K povstaniu okrem trnavskej posádky a letcov z Piešťan sa neprípojili ďalšie posádky na západnom Slovensku. Posádky slovenskej armády na strednom Slovensku spolu s partizánmi však oslobodili rozsiahle územie, ktorého centrom sa stala Banská Bystrica.

Na oslobodenom území prikočili orgány revolučnej moci k plneniu programových zásad, na ktorých sa povstanie pripravovalo. Všetku zákonodárnu a výkonnú moc prevzala do svojich rúk SNR. Obranu povstaleckého územia zabezpečovalo Veliteľstvo 1. československej armády na Slovensku zo začiatku v dvoch obranných oblastiach a neskôr prostredníctvom 6 taktických skupín a leteckej skupiny. Dňa 12. septembra vznikla Rada na obranu Slovenska a 16. septembra 1944 sa konštituoval Hlavný štáb partizánskych oddielov na Slovensku. Okolo 20 000 príslušníkov partizánskych jednotiek a vyše 50 000 vojakov 1. čsl. armády na Slovensku zastavilo nápor fašistických okupačných vojsk.

Na oslobodenom území darilo sa uskutočňovať rozhodujúce revolučné opatrenia. Likvidovali sa predovšetkým všetky politické a výkonné orgány klérofašistického slovenského štátu. Zmarené boli tiež snahy Benešových exponentov prevziať politickú moc.

Vedúcou silou v prípravách a v samotnom SNP bola komunistická strana. Hneď na začiatku povstania najvýznamnejším dokladom uplatnenia revolučných zmien v praxi bola skutočnosť, že komunistická strana prešla z ilegality do plnoprávneho postavenia a mohla naplno rozvinúť svoju politickú činnosť. Z iniciatívy komunistov preberali v obciach a okresoch moc revolučné národné výbory, ktoré sa stali skutočnými mocenskými orgánmi ľudu, prvou mobilizačnou silou v povstaní. Komunistická strana ovplyvňovala ich činnosť ako aj činnosť partizánskych skupín. Na povstaleckom území vznikli tiež závodné výbory, ktoré revo-

lučnou cestou prevzali na seba úlohy, týkajúce sa výroby v závodoch, sociálnych a hospodárskych otázok robotníctva, očisťovali závody od fašistov, starali sa o výrobu, mzdy a zásobovanie. Uvedené i ďalšie skutočnosti ukazujú, že politickú iniciatívu aj v čase SNP držala pevne vo svojich rukách KSS ako jediná politicky konsolidovaná sila, ktorá mala aj v revolučných národných výboroch rozhodujúcu väčšinu. Orgány ľudovej moci a správy — revolučné národné výbory — sa zakladali, učili vládnuť a slúžili revolúcii. Tvorili jeden zo základných pilierov ľudovej demokracie.

Vypuknutím SNP sa otvorili praktické možnosti, aby sa program národnej a demokratickej revolúcie začal uskutočňovať. Už 1. septembra 1944 vystúpila SNR z ilegality a ujala sa moci ako najvyšší revolučný zákonodárny, vládny a výkonný orgán nového Slovenska. Hneď na svojom prvom zasadnutí vydala SNR Deklaráciu, ktorá obsahovala základné ciele boja slovenského národa a organicky nadväzovala na Vianočnú dohodu. Načrtnutý bol v nej tiež program budúcich sociálnych premen. Vytvorilo sa tiež Predsedníctvo SNR ako vedúci politický orgán povstania. V intenciách Deklarácie vydala SNR celý rad nariadení, o. i. o postátnení školstva, o rozpustení fašistických strán a ďalšie. Vyzvala celý národ do boja za nový spoločný štát Čechov a Slovákov — za Československú republiku.

Komunistická strana hneď v prvých dňoch povstania naplno rozvinula svoju politicko-organizátorskú činnosť. Už vo svojom prvom legálnom dokumente vydanom 2. septembra 1944 pod názvom Prehlásenie Komunistickej strany Slovenska k robotníkom, roľníkom a pracujúcej inteligencii strana zdôraznila, že slovenský ľud povstal, aby zaistil slobodný národný život a rozvinul všetky sily do zápasu o spravodlivejší spoločenský poriadok. KSS zvolávala masové verejné zhromaždenia, ktorých sa v prvých dňoch povstania zúčastnilo vyše sto tisíc ľudí. Naplno bol uvedený do činnosti celý jej organizmus. Vznikali nové stranícke organizácie a upevnili sa staré. Strana začala vydávať legálnu tlač. Už 9. septem-

na Sovietsky zväz. Práve Sovietsky zväz poskytol nášmu povstaniu najväčšiu pomoc a najmä zásluhou jeho vojenskej, materiálnej a morálnej pomoci mohol ozbrojený boj povstalcov na Slovensku vydržať až do oslobodenia nášho územia Červenou armádou.

Slovenské národné povstanie predstavuje tiež východiskový fundament, na ktorom sa začala budovať moderná československá štátnosť. Preto v živote dnešnej socialistickej spoločnosti nie je SNP iba slávna revolučná minulosť, ale ja významná živá hodnota našej súčasnosti. Vo veľkom úsilí nášho pracujúceho ľudu uskutočniť programové úlohy XV. zjazdu KSC pri budovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti sa v plnom slova zmysle uvádzajú do života ideály, ktorých nositeľkou bola a je komunistická strana a za ktoré v SNP prelievali krv jeho bojovníci. Z revolučnej povstaleckej tradície čerpáme podnety a elán na uskutočnenie ďalších náročných cieľov socialistickej spoločnosti. Medzi revolučnou minulosťou a socialistickou prítomnosťou existuje dejinná kontinuita. Dnes v našej vlastnej socialistickej praxi i v úspechoch tábora socializmu vidíme konkrétne výsledky boja, ktorého vyvrcholenie pripravila pred 35 rokmi komunistická strana, stojac v čele antifašistických síl nášho ľudu.

V súčasnosti je odkaz povstania vyjadrený v programe XV. zjazdu KSC, v konkrétnych úlohách, ktoré vytýčil v oblasti ekonomiky, štátnej výstavby, ideológie i v medzinárodných vzťahoch. Naplňovať a rozvíjať odkaz SNP v oblasti štátnej výstavby znamená upevňovať socialistické zriadenie, moc robotníckej triedy vo zväzku s družstevným roľníctvom a ostatnými pracujúcimi. Ďalej to vyžaduje, aby sa ČSSR aktívne podieľala na upevňovaní priateľstva a spojenectva s bratským Sovietskym zväzom a ostatnými krajinami socialistického spoločenstva a v pevnej jednote s nimi napomáhala rastu síl mieru, demokracie a socializmu vo svete. Dnes sa táto základná idea po-

vstania realizuje v obrannom zoskupení štátov Varšavskej zmluvy, našou spoluprácou na mierovej iniciatíve Sovietskeho zväzu a úsilím o mierové spolunažívanie štátov s rozdielnym spoločenským zriadením.

KSC a všetok náš ľud sa s hrdosťou hlásia k revolučnému povstaleckému odkazu. Dejiny našej strany, revolučná minulosť i socialistická súčasnosť nás učia, že historické víťazstvá strany, úspechy ľudu boli vždy spojené s vernosťou marxizmu-leninizmu a sú spojené s jeho tvorivým uplatňovaním v konkrétnych podmienkach nášho života i dnes. Platí to aj o SNP, ktoré tvorí slávnu etapu revolučnej cesty našej strany, predstavuje hrdinskú stránku zápasu našich národov za slobodu a pokrok. Strana a ľud môžu byť hrdí na svoje dielo, na to, že v našej krajine sa vybudoval spravodlivý, demokratický, vysoko ľudský spoločenský poriadok, o ktorom snivali a o ktorý zápasili celé generácie bojovníkov za šťastný život nášho ľudu. Svojou dnešnou prácou plníme odkaz revolučných tradícií strany i odkaz národnooslobodzovacieho zápasu nášho ľudu v rokoch 2. svetovej vojny. Naša súčasnosť je dôstojným pokračovaním a rozvinutím tejto bojovej cesty, cesty zápasov a víťazstiev.

Pri príležitosti 35. výročia Slovenského národného povstania vraciame sa k jeho ideovým zdrojom a základným myšlienkam, k jeho vnútorným a medzinárodným predpokladom, k jeho výsledkom a odkazu s vôľou a predsavzatím vyvodíť poučenia pre všetky oblasti nášho života, aby hlbšie prenikli do vedomia celej našej spoločnosti, zvlášť však mladej generácie, aby boli podnetom k aktivite, k činnosti, k tvorivosti. Morálnym príkazom povstania pre dnešok je rozvíjať a upevňovať socialistickú spoločnosť, naše pevné začlenenie do spoločenstva socialistických krajín na čele so Sovietskym zväzom a rozvíjať také tvorivé nadšenie, s akým bojovali povstanci a oslobodzovacie vojská pred 35 rokmi.

ÚTĚK

Z E S A M O T E K M A L Ě P E V N O S T I

V červnu 1940 zřídila vedoucí úřadovna gestapa v Praze v terezínské Malé pevnosti svou pobočnou věznicí, která se postupně měnila v obávaný koncentrační tábor. Od r. 1940 až do konce války posílalo pražské gestapo i jemu podřízené venkovské služebny gestapa do Terezína zatčené bojovníky proti fašismu. Na konci války sem přicházely transporty i z moravských úřadoven gestapa. Vězňové nezůstávali většinou v Malé pevnosti dlouho, obvykle jen několik týdnů nebo měsíců. Jejich cesta vedla z Terezína do nacistických koncentračních táborů na území Německa a okupovaného Polska nebo před nacistické soudy. Někteří ze zatčených však byli popraveni nebo umučeni hned v Terezíně.

Odbojoví pracovníci poznali brzy po okupaci našich zemí nacisty, že mohou očekávat za svou činnost ty nejtěžší tresty. Věděli, že jim po zatčení hrozí trest smrti vnesený některým nacistickým soudem nebo umučení v koncentračním táboře. Proto také mnoho vězňů přicházelo do terezínské Malé pevnosti s oprávněnými obavami o svůj další osud. Těžce na vězně působily, zvláště v posledních letech okupace, hrozné životní podmínky v Terezíně. Je proto pochopitelné, že se u některých vězňů začala objevovat myšlenka utéci z Malé pevnosti a přežít do konce okupace v ilegalitě.

Přesto však útoky z Malé pevnosti nebyly časté a jen relativně velmi malý počet vězňů se o útěk pokusil. Uskutečnění myšlenky na útěk bylo brzděno několika příčinami. Předně to byla obava z postihu rodiny. Političtí vězňové věděli dobře, že nacisté postihovali za projev odporu proti fašismu nejen ty, kdož se jich dopustili, ale mnohdy celé jejich rodiny. Obávali se, že v případě útěku z Malé pevnosti budou nacistické perzekuci vystaveni jejich nejbližší a že se gestapo nezastaví ani před barbarským mučením a popravou jejich rodičů, žen a dětí. Někteří vězňové tedy upouštěli od uskutečnění myšlenky na útěk, protože nechtěli ohrožovat životy své rodiny.

Vězňové si však uvědomovali i obtížnost a složitost útěku z Malé pevnosti. Terezínská Malá pevnost se sice svým vzhledem nepodobala jiným koncentračním táborům, nebyl to barákový tábor obklopený ploty z ostenatého drátu, které byly nabity elektrickým proudem. Malá pevnost byla typickou pevnostní stavbou z konce 18. století. Útěk z ní však nebyl rozhodně snazší než z koncentračních táborů, jaké byly např. v Dachau, Buchenwaldě, Sachsenhausenu, Osvětimi aj. Celý areál Malé pevnosti je totiž obklopen vysokými pevnostními valy, které nelze překonat bez pomůcek (žebříků apod.). Bylo skutečně velmi obtížné najít místo, kudy by bylo možno utéci. Mimo to příprava takového útěku byla ztížena tím, že vězňové se nemohli po pevnosti volně pohybovat. Útěk z pevnosti znesnadňovaly ještě hluboké vodní příkopy, které sice nebyly v době okupace napuštěny, ale z nichž při deštích pronikající voda vytvářela po většinu roku těžce překonatelné močály.

Výhodou, alespoň pro české vězně (kteří tvořili drtivou většinu vězňů Malé pevnosti), byla naproti tomu skutečnost, že Malá pevnost ležela již na území protektorátu a že v okolních vesnicích bydlelo české obyvatelstvo. Alespoň od těch nejnevědomějších a nejudvážnějších mohli očekávat podporu a počítat s tím, že brzy po útěku z Terezína by se mohli dostat do míst, která znali a kde měli také známé. To byla nesporná výhoda proti situaci českých vězňů v nacistických koncentračních táborech v říši, kteří museli počítat s tím, že budou dlouhou dobu po případném útěku procházet územím, které neznají a kde jen těžko mohou počítat s pomocí obyvatelstva.

Vězňové Malé pevnosti chodili na různá pracovní komanda, většinou mimo pevnost. Naskytá se tedy otázka, zda nebylo snazší utéci z pracovního komanda. Naše odpověď bude záporná. Útěk z pracovního komanda nepřicházel vůbec v úvahu pro vězně, které na-

cisté považovali za nejtěžší provinilce a jejichž karty byly označeny písmeny „KA“ (keine Auss-enarbeit). Vězňové, kteří chodili na venkovní komanda, byli po cestě do práce i z práce a na pracovišti hlídání příslušníky strážního útvaru SS, kteří mohli v případě pokusu o útěk použít stříelné zbraně. Vězňové pracovali v uzavřených prostorách továren (např. v Schichtově továrně v Ústí n. L., nebo v přehledném terénu, např. při úpravách železničního svršku). V posledním roce války chodilo nejsilnější komando na práce při budování podzemní továrny „Richard“. Ti, kdož pracovali v podzemí, mohli odtud vyjít jen hlídáním východem. Bylo také riziko, že na útěk vězně z pracovního komanda přijdou strážní poměrně brzo a že vězeň nezíská potřebný náskok před svými pronásledovateli.

Nevýhodou pro útěk z pracovního komanda byla také skutečnost, že většina komand z Malé pevnosti odcházela do odtrženého pohraničního území (např. do Litoměřic, Lovosic, Ústí n. L. atd.), do míst osídlených převážně německým obyvatelstvem. Vězeň musel při případném útěku počítat se skutečností, že část cesty půjde územím s převážně německým osídlením, kde mu hrozilo udání ze strany zfanatizovaného obyvatelstva. Těžko mohl počítat, že se dostane do styku s některým ze statečných německých antifacistů, jejichž velká část byla nacisty zatčena. Zvláště obtížné to bylo v případě komand na pravém břehu Labe, kde se německé osídlení táhlo mnohem dále k jihu než na levém břehu.

Vězňové si také uvědomovali, že ani v případě zdařilého útěku z Malé pevnosti, nemají ještě zaručen konečný úspěch. Věřili sice většinou v poměrně blízký konec války a porážku nacistického Německa, ale přesto věděli, že se budou muset určitou dobu skrývat před gestapem a žít v ilegalitě. Věděli dobře, že podmínky pro život v ilegalitě nejsou v protektorátě příznivé. Neexistovaly zde rozsáhlé, partyzány ovládané oblasti (jak tomu bylo např. v Bělorusku nebo v Jugoslávii), nebyla zde těžko přístupná horská, lesní nebo močálová území. Bylo jim jasné, že žádný člověk nemůže žít delší dobu ilegálně bez podpory legálně žijících osob, které by mu obstaraly úkryt, zajistily zásobování a vybavily ho nejnужnějšímími doklady. To mohla v ilegalitě žijícímu vlastenci zajistit jen dobře organizovaná odbojová skupina. Vězňové Malé pevnosti však většinou věděli, že jejich odbojová skupina byla rozbita nebo alespoň silně postižena zásahy gestapa a že tedy nemohou počítat s podporou svých odbojových pracovníků. Obracet se s žádostí o pomoc na příbuzné bylo velmi riskantní, protože se dalo předpokládat, že budou sledováni gestapem.

Ke snižování počtu pokusů o útěk přispívalo pravděpodobně i vskutku barbarské trestání vězňů, kteří se o útěk pokusili a byli chyceni. V těchto případech se sadismus dozorců – jak o tom budeme mluvit dále – projevoval skutečně těmi nejdrastičtějsími způsoby. Někteří vězňové byli svědky těchto sadistických projevů dozorců, jiní o nich alespoň slyšeli a všem se tyto hrůzné činy vryly hluboko do vědomí.

Přes tyto skutečnosti však po celou dobu existence Malé pevnosti, jako věznic gestapa, k pokusům o útěk docházelo. Vzhledem k tomu, že většina úředního spisového materiálu byla nacisty na sklonku okupace zničena, nemůžeme dát spolehlivou odpověď na otázku, kolik vězňů z Malé pevnosti uprchlo a kolika se tento útěk podařil. Zprávy o útéčích vězňů máme především ve vzpomínkách bývalých vězňů nebo v jejich svědeckých výpovědích při stíhání válečných zločinců. Mnozí z vypovídajících však neznali jméno uprchlého vězně, ani přesnou dobu útěku, jejich zprávy jsou často neurčité (neměli většinou možnost si přesnější informace získat), a tak nemůžeme někdy říci, zda svědecké výpovědi se týkají jednoho to-tožného pokusu o útěk nebo útěků několika vězňů. Neúplnost údajů o útěku je dána již tím, že každý útěk byl připravován tajně a že vězňové se o něm dovídali většinou až po jeho uskutečnění.

Cenné jsou pro nás výpovědi těch bývalých vězňů, kteří pracovali jako písaři ve vězeňské kartotéce nebo měli funkce ve správě některého dvora. Žádný z nich však nevykonával tuto funkci po celou dobu okupace, většinou jen několik měsíců. Mohli proto podat svědectví jen o určitém, většinou poměrně krátkém časovém úseku. Z jejich výpovědí, i ze zpráv dalších vězňů, můžeme však přece jen udělat zůvěr, že úteky z Malé pevnosti nebyly rozhodně jevem masovým, že nelze mluvit o desítkách pokusů o útěk, že tohoto – pro vězně tak riskantního – kroku, se odvážilo jen několik vězňů nebo skupin vězňů. K útěkům dochá-

ný na 4. dvoře prostor (byl snad upozorněn nějakým šramotem), uviděl prchajícího vězně a postřelil ho. Erwin Schmidt byl zadržen. Tak skončil pokus o útěk, na který se připravovalo asi osm chlapců.

Hned 3. března 1945 začalo bestiální trestání tohoto pokusu o útěk. Dozorci vtrhli na celu č. 38 a surově tam vězně mlátili. Zmučen byl Erwin Schmidt a spolu s dalšími dvěma vězni a jednou ženou byl na 4. dvoře popraven. Nejhorší však přišlo o několik dnů později. Šimek s Vondráčkem byli zadrženi v blízkosti Prahy a dopraveni zpět na Malou pevnost. Na malém dvorku před samotkami začalo jejich hrozné mučení. Na dvorek byli přivedeni i další vězni z cely č. 38, kteří se připravovali na útěk. Vzpomínají, jak hrozný byl pohled na zbitého Šimka a Vondráška, kteří viseli na žebříku nazi, jejich těla byla pokryta krví. Vězňové přivedení z cely č. 38 se museli svléci donaha a i je dozorci surově zmlátili. Týráni bylo takové, že jeden z vězňů na jeho následky zemřel. Na noc byli dáni Šimek a Vondrášek i ostatní vězni přivedení z cely č. 38 na samotky a druhý den donutili dozorci vězně, kteří se připravovali na útěk, aby Šimka a Vondráška ukamenovali. Vondrášek byl již v té době mrtev nebo v hluboké agónii, Šimek byl šilený hroznou bolestí.⁵⁾

Poměrně spolehlivé zprávy máme o útěku Václava Štětky, který žil po útěku až do osvobození v ilegality a který mohl o svém útěku podat svědectví. Václav Štětka byl významným komunistickým funkcionářem, který byl od začátku okupace napojen na síť stranického vedení, a žil dlouhou dobu v ilegality. Byl vězněn v Terezíně od února 1945. Někteří soudruzi jej upozornili, že mu v Terezíně hrozí likvidace. S jejich pomocí začal připravovat útěk. Pojeli se mu 19. dubna 1945. Byl zařazen na komando, které mělo odklízet trosky po náletu v Lovosicích. Odtud za ranního šera uprchl. Příznivé bylo, že toto komando pracovalo v mělně přehledném terénu. Dostal se na Berounsko, kde měl kontakty s ilegálním komunistickým hnutím, a tam se skrýval do konce války. Soudruhu Štětkově útěk pravděpodobně zachránil život. Byl by zřejmě mezi těmi komunistickými funkcionáři a členy vedení „Předvoje“, kteří byli 2. května 1945 v Terezíně popraveni.⁶⁾

Výjimečné místo mezi útěky z Malé pevnosti zaujímá nesporně útěk Ladislava Malého (krycí jméno Mlynář) a Adolfa Szinaye (krycí jméno Szabo). Výjimečnost případu je v tom, že utekli ze samotek Malé pevnosti, tedy z místa, které bylo nejvíce střeženo a odkud byl útěk také mnohem obtížnější než z normální cely nebo z pracovního komanda.

Adolf Szinay byl československým občanem maďarského původu. Oženil se však s Češkou a ve třicátých letech žil v Praze, kde pracoval jako úředník. Byl to mimořádně nadaný člověk, který mluvil velmi dobře několika jazyky. Měl velmi kladný vztah k Sovětskému svazu a pracoval ve Svazu přátel SSSR. Po příchodu nacistů hrozila Szinayovi perzekuce, protože byl židovského původu. Rozhodl se proto z protektorátu odejít a v červnu 1939 emigroval. Jeho cesta vedla přes Polsko do Sovětského svazu, kde pak pracoval jako učitel (pravděpodobně jazyků). Szinay odešel do emigrace proto, aby mohl aktivně bojovat proti fašismu. Absolvoval v Sovětském svazu parašutistický výcvik a připravil se tak na plnění těch nejnáročnějších bojových úkolů.

V r. 1943 byl pak Szinay poslán do protektorátu na pomoc našemu odbojovému hnutí. Byl velitelem výsadky, který byl vyslán 25. března 1943. Spolu s ním letěl Gustav Janek. Podle plánu byli vysazeni nad polským územím. Odtud pak měli přejít do protektorátu. Po překonání řady potíží se dostali na určenou adresu v obci Jordanově. Tam však je čekala zrada. Přepážka již byla pod kontrolou gestapa a občan, u něž se měli hlásit, podlehl a prokazoval gestapu konfidentské služby. A tak je sice srdečně uvítal a řekl jim, že jde zařídít vše potřebné pro jejich přechod do protektorátu, vrátil se však s gestapáky, kterým podal zprávu o příchodu parašutistů. Szinay (měl doklady na krycí jméno Szabo) i Janek byli zatčeni. Byli vězněni nejprve v Polsku (v Zakopaném a v Krakově) a pak předáni pražskému gestapu, v jehož oblasti měli rozvíjet svou činnost. Pak byli uvězněni na Pankráci a ve věznicích na Karlově náměstí. Gestapo se zřejmě pokusilo získat Szinaye ke spolupráci a když se tento záměr nezdařil, poslalo Szinaye do Terezína, kde byl umístěn do samotek. Znamenalo to, že byl pravděpodobně určen k likvidaci.

V době, kdy by Szinay vězněn v Praze, podařilo se mu navázat kontakt s manželkou

(bydlela v té době u příbuzných v Letkách nad Vltavou) a některými dalšími příbuznými. Pracoval totiž na výkopových pracích při stavbě krytů v Praze-Holešovicích a při tom se mohl tajně na chvíli setkat s příbuznými. Mohl jim říci alespoň pár slov o svém životě po emigrování do SSSR. Podle výpovědi příbuzných s. Szinaye došlo k jeho přemístění do Terezína někdy koncem r. 1943.⁷⁾

Ladislav Malý byl pražský student, který maturoval na sklonku první republiky. Již jako středoškolák se velmi intenzívně zajímal o politické dění, byl členem „Mladé kultury“ a psal již drobné články do novin. Po maturitě začal studovat na Vysoké škole obchodní v Praze, ale jeho studium bylo přerušeno zavřením českých vysokých škol v listopadu 1939. Byl pak nasazen do práce, ale nepřestával v soukromém studiu, především jazyků.

Jako mnoho členů „Mladé kultury“, zapojil se i Ladislav Malý do ilegální protifašistické činnosti, řízené komunistickou stranou. (Náš článek si neklade za cíl vylíčit odbojovou činnost L. Malého. Zmiňujeme se o ní jen v rozsahu, který je nutný pro stručnou charakteristiku tohoto statečného terezínského vězně.) Podporoval lidi pronásledované nacisty. Když měla být do transportu do Terezína zařazena z rasových důvodů jeho snoubenka Irena Fischmannová (také bývalá členka „Mladé kultury“), zajistil jí možnost ilegálního úkrytu jednak v bytě, kde bydlel se svou matkou, jednak u své sestry. Tak se ukrývala asi půldruhého roku. Posléze však byl úkryt přece jen prozrazen a 3. srpna 1943 přišlo gestapo do bytu k Malým a zatkl matku L. Malého a Irenu Fischmannovou. Ladislavu Malému se podařilo uprchnout a žil od té doby v ilegalitě. Přechovávali ho jeho kamarádi z „Mladé kultury“ a určitou dobu žil také na Sázkavě v chatě v Lukách pod Medníkem. Tam byla dokonce ilegální tiskárna, kde tiskli letáky. Malý psal články do ilegálních tiskovin a rozšiřoval ilegální Rudé právo. Žil také kratší dobu u svých příbuzných mimo Prahu a dařilo se mu poměrně dlouho unikat gestapu.

Úder přišel v lednu 1944. Byla zatčena sestra L. Malého, někteří jeho odbojoví spolupracovníci a posléze se gestapu podařilo za pomoci konfidenta Holejka zatknout i Ladislava Malého. Jeho cesta vedla po výsledcích na pražském gestapu do samotek terezínské Malé pevnosti.⁸⁾

Malý i Szinay byli tedy významnými bojovníky proti fašismu. Věděli jistě dobře, že jejich činnost je nacisty hodnocena jako velmi nebezpečná a že za tuto aktivní účast v odboji mohou očekávat trest smrti nebo zavraždění bez soudního rozsudku. Proto také asi jako jediné východisko začali připravovat útěk ze samotek Malé pevnosti. O přípravách útěku nevíme nic, nevíme kdo z nich byl iniciátorem plánu útěku, kdy a jak se domluvili atd. Tyto otázky zůstanou již zřejmě nezodpovězeny, protože Malý i Szinay byli zavražděni a nikdo z vězňů o přípravách útěku nevěděl. Skutečností je, že Malý a Szinay v noci z 10. na 11. 7. 1944 z Malé pevnosti uprchli.

Návštěvník, který dnes přijde do samotek na 1. dvoře Malé pevnosti, nedovede vůbec pochopit, že z nich bylo možno utéci. Byl-li útěk z normálních cel Malé pevnosti velmi snadný, tak u samotek se zdá, že překážky při pokusu o útěk jsou prakticky nepřekonatelné. Vězňové ze samotek nechodili na práci ani mimo Malou pevnost, ani uvnitř Malé pevnosti. Úplně tedy odpadala možnost útěku z pracovního komanda. Celek samotek byl pečlivě uzavírán a navíc dveře ze samotek ústily na první dvůr Malé pevnosti proti kanceláři velitele prvního dvora. Touto cestou byl tedy únik nemožný. Část samotek byly temnice, část měla malá okénka ústící na pověstný malý dvorek před samotkami, který byl opět uzavřen vraty. Ani tudy nebylo možno uniknout. Okénka několika cel ústila nad příkopem, který obklopoval Malou pevnost. A právě tudy utekli Malý a Szinay.

Ani tato cesta však nebyla snadná. V samotkách (pokud to nebyly temnice) byly silné pevnostní zdi prolomeny otvorem, který končil malým, zamřížovaným okénkem, které má rozměry asi 30×50 cm a je ve výšce asi dva a třičtvrtě metru. Protáhnout se tímto okénkem mohl jen skutečně štíhlý člověk a dostat se do tohoto vysoce položeného okénka bylo jistě velmi obtížné. Ani další cesta nebyla snadná, protože okénko ústí ve značné výšce (asi 4 m) nad příkopem.

O útěku Szinaye a Malého se zmiňovala ve svých vzpomínkách a svědeckých výpově-

(bydlela v té době u příbuzných v Letkách nad Vltavou) a některými dalšími příbuznými. Pracoval totiž na výkopových pracech při stavbě krytů v Praze-Holešovicích a při tom se mohl tajně na chvíli setkat s příbuznými. Mohl jim říci alespoň pár slov o svém životě po emigrování do SSSR. Podle výpovědi příbuzných s. Szinaye došlo k jeho přemístění do Terezína někdy koncem r. 1943.⁷⁾

Ladislav Malý byl pražský student, který maturoval na sklonku první republiky. Již jako středoškolák se velmi intenzivně zajímal o politické dění, byl členem „Mladé kultury“ a psal již drobné články do novin. Po maturitě začal studovat na Vysoké škole obchodní v Praze, ale jeho studium bylo přerušeno zavřením českých vysokých škol v listopadu 1939. Byl pak nasazen do práce, ale nepřestával v soukromém studiu, především jazyků.

Jako mnoho členů „Mladé kultury“, zapojil se i Ladislav Malý do ilegální protifašistické činnosti, řízené komunistickou stranou. (Náš článek si neklade za cíl vylíčit odbojovou činnost L. Malého. Zmiňujeme se o ní jen v rozsahu, který je nutný pro stručnou charakteristiku tohoto statečného terezínského vězně.) Podporoval lidi pronásledované nacisty. Když měla být do transportu do Terezína zařazena z rasových důvodů jeho snoubenka Irena Fischmannová (také bývalá členka „Mladé kultury“), zajistil jí možnost ilegálního úkrytu jednak v bytě, kde bydlel se svou matkou, jednak u své sestry. Tak se ukrývala asi půldruhého roku. Posléze však byl úkryt přece jen prozrazen a 3. srpna 1943 přišlo gestapo do bytu k Malým a zatklou matku L. Malého a Irenu Fischmannovou. Ladislavu Malému se podařilo uprchnout a žil od té doby v ilegality. Přechovávali ho jeho kamarádi z „Mladé kultury“ a určitou dobu žil také na Sázavě v chatě v Lukách pod Medníkem. Tam byla dokonce ilegální tiskárna, kde tiskli letáky. Malý psal články do ilegálních tiskovin a rozšiřoval ilegální Rudé právo. Žil také kratší dobu u svých příbuzných mimo Prahu a dařilo se mu poměrně dlouho unikat gestapu.

Úder přišel v lednu 1944. Byla zatčena sestra L. Malého, někteří jeho odbojoví spolupracovníci a posléze se gestapu podařila za pomoci konfidenta Holejka zatknout i Ladislava Malého. Jeho cesta vedla po výsleších na pražském gestapu do samotek terezínské Malé pevnosti.⁸⁾

Malý i Szinay byli tedy významnými bojovníky proti fašismu. Věděli jistě dobře, že jejich činnost je nacisty hodnocena jako velmi nebezpečná a že za tuto aktivní účast v odboji mohou očekávat trest smrti nebo zavraždění bez soudního rozsudku. Proto také asi jako jediné východisko začali připravovat útěk ze samotek Malé pevnosti. O přípravách útěku nevíme nic, nevíme kdo z nich byl iniciátorem plánu útěku, kdy a jak se domluvili atd. Tyto otázky zůstanou již zřejmě nezodpovězeny, protože Malý i Szinay byli zavražděni a nikdo z vězňů o přípravách útěku nevěděl. Skutečností je, že Malý a Szinay v noci z 10. na 11. 7. 1944 z Malé pevnosti uprchli.

Návštěvník, který dnes přijde do samotek na 1. dvoře Malé pevnosti, nedovede vůbec pochopit, že z nich bylo možno utéci. Byl-li útěk z normálních cel Malé pevnosti velmi nsnadný, tak u samotek se zdá, že překážky při pokusu o útěk jsou prakticky nepřekonatelné. Věžňové ze samotek nechodili na práci ani mimo Malou pevnost, ani uvnitř Malé pevnosti. Úplně tedy odpadala možnost útěku z pracovního komanda. Celek samotek byl pečlivě uzavřen a navíc dveře ze samotek ústily na první dvůr Malé pevnosti proti kanceláři velitele prvního dvora. Touto cestou byl tedy únik nemožný. Část samotek byly temnice, část měla malá okénka ústící na pověstný malý dvorek před samotkami, který byl opět uzavřen vraty. Ani tudy nebylo možno uniknout. Okénka několika cel ústila nad příkopem, který obklopoval Malou pevnost. A právě tudy utekli Malý a Szinay.

Ani tato cesta však nebyla snadná. V samotkách (pokud to nebyly temnice) byly silné pevnostní zdi prolomeny otvorem, který končil malým, zamřížovaným okénkem, které má rozměry asi 30X50 cm a je ve výšce asi dva a třičtvrtě metru. Protáhnout se tímto okénkem mohl jen skutečně štíhlý člověk a dostat se do tohoto vysoce položeného okénka bylo jistě velmi obtížné. Ani další cesta nebyla snadná, protože okénko ústí ve značné výšce (asi 4 m) nad příkopem.

O útěku Szinaye a Malého se zmiňovala ve svých vzpomínkách a svědeckých výpově-

(bydlela v té době u příbuzných v Letkách nad Vltavou) a některými dalšími příbuznými. Pracoval totiž na výkopových pracech při stavbě krytů v Praze-Holešovicích a při tom se mohl tajně na chvíli setkat s příbuznými. Mohl jim říci alespoň pár slov o svém životě po emigrování do SSSR. Podle výpovědi příbuzných s. Szinaye došlo k jeho přemístění do Terezína někdy koncem r. 1943.⁷⁾

Ladislav Malý byl pražský student, který maturoval na sklonku první republiky. Již jako středoškolák se velmi intenzivně zajímal o politické dění, byl členem „Mladé kultury“ a psal již drobné články do novin. Po maturitě začal studovat na Vysoké škole obchodní v Praze, ale jeho studium bylo přerušeno zavřením českých vysokých škol v listopadu 1939. Byl pak nasazen do práce, ale nepřestával v soukromém studiu, především jazyků.

Jako mnoho členů „Mladé kultury“, zapojil se i Ladislav Malý do ilegální protifašistické činnosti, řízené komunistickou stranou. (Náš článek si neklade za cíl vylíčit odbojovou činnost L. Malého. Zmiňujeme se o ní jen v rozsahu, který je nutný pro stručnou charakteristiku tohoto statečného terezínského vězně.) Podporoval lidi pronásledované nacisty. Když měla být do transportu do Terezína zařazena z rasových důvodů jeho snoubenka Irena Fischmannová (také bývalá členka „Mladé kultury“), zajistil jí možnost ilegálního úkrytu jednak v bytě, kde bydlel se svou matkou, jednak u své sestry. Tak se ukrývala asi půldruhého roku. Posléze však byl úkryt přece jen prozrazen a 3. srpna 1943 přišlo gestapo do bytu k Malým a zatklo matku L. Malého a Irenu Fischmannovou. Ladislavu Malému se podařilo uprchnout a žil od té doby v ilegalitě. Přechovávali ho jeho kamarádi z „Mladé kultury“ a určitou dobu žil také na Sázavě v chatě v Lukách pod Medníkem. Tam byla dokonce ilegální tiskárna, kde tiskli letáky. Malý psal články do ilegálních tiskovin a rozšiřoval ilegální Rudé právo. Žil také kratší dobu u svých příbuzných mimo Prahu a dařilo se mu poměrně dlouho unikat gestapu.

Úder přišel v lednu 1944. Byla zatčena sestra L. Malého, někteří jeho odbojví spolupracovníci a posléze se gestapu podařila za pomoci konfidenta Holejka zatknout i Ladislava Malého. Jeho cesta vedla po výšejších na pražském gestapu do sametek terezínské Malé pevnosti.⁸⁾

Malý i Szinay byli tedy významnými bojovníky proti fašismu. Věděli jistě dobře, že jejich činnost je nacisty hodnocena jako velmi nebezpečná a že za tuto aktivní účast v odboji mohou očekávat trest smrti nebo zavraždění bez soudního rozsudku. Proto také asi jako jediné východisko začali připravovat útěk ze sametek Malé pevnosti. O přípravách útěku nevíme nic, nevíme kdo z nich byl iniciátorem plánu útěku, kdy a jak se domluvili atd. Tyto otázky zůstanou již zřejmě nezodpovězeny, protože Malý i Szinay byli zavražděni a nikdo z vězňů o přípravách útěku nevěděl. Skutečností je, že Malý a Szinay v noci z 10. na 11. 7. 1944 z Malé pevnosti uprchli.

Návštěvník, který dnes přijde do sametek na 1. dvoře Malé pevnosti, nedovede vůbec pochopit, že z nich bylo možno utéci. Byl-li útěk z normálních cel Malé pevnosti velmi nejnáhodný, tak u sametek se zdá, že překážky při pokusu o útěk jsou prakticky nepřekonatelné. Vězňové ze sametek nechodili na práci ani mimo Malou pevnost, ani uvnitř Malé pevnosti. Úplně tedy odpadala možnost útěku z pracovního komanda. Celek sametek byl pečlivě uzavírán a navíc dveře ze sametek ústily na první dvůr Malé pevnosti proti kanceláři velitele prvního dvora. Touto cestou byl tedy únik nemožný. Část sametek byly temnice, část měla malá okénka ústící na pověstný malý dvorek před samotkami, který byl opět uzavřen vraty. Ani tudy nebylo možno uniknout. Okénka několika cel ústila nad příkopem, který obklopoval Malou pevnost. A právě tudy utekli Malý a Szinay.

Ani tato cesta však nebyla snadná. V samotkách (pokud to nebyly temnice) byly silné pevnostní zdi prolomeny otvorem, který končil malým, zamřížovaným okénkem, které má rozměry asi 30X50 cm a je ve výšce asi dva a třičtvrtě metru. Protáhnout se tímto okénkem mohl jen skutečně štíhlý člověk a dostat se do tohoto vysoce položeného okénka bylo jistě velmi obtížné. Ani další cesta nebyla snadná, protože okénko ústí ve značné výšce (asi 4 m) nad příkopem.

O útěku Szinaye a Malého se zmiňovala ve svých vzpomínkách a svědeckých výpově-

(bydlela v té době u příbuzných v Letkách nad Vltavou) a některými dalšími příbuznými. Pracoval totiž na výkopových pracích při stavbě krytů v Praze-Holešovicích a při tom se mohl tajně na chvíli setkat s příbuznými. Mohl jim říci alespoň pár slov o svém životě po emigraci do SSSR. Podle výpovědi příbuzných s. Szinaye došlo k jeho přemístění do Terezína někdy koncem r. 1943.)

Ladislav Malý byl pražský student, který maturoval na sklonku první republiky. Již jako středoškolák se velmi intenzivně zajímal o politické dění, byl členem „Mladé kultury“ a psal již drobné články do novin. Po maturitě začal studovat na Vysoké škole obchodní v Praze, ale jeho studium bylo přerušeno zavřením českých vysokých škol v listopadu 1939. Byl pak nasazen do práce, ale nepřestával v soukromém studiu, především jazyků.

Jako mnoho členů „Mladé kultury“, zapojil se i Ladislav Malý do ilegální protifašistické činnosti, řízené komunistickou stranou. (Náš článek si neklade za cíl vyličit odbojovou činnost L. Malého. Zmiňujeme se o ní jen v rozsahu, který je nutný pro stručnou charakteristiku tohoto statečného terezínského vězně.) Podporoval lidi pronásledované nacisty. Když měla být do transportu do Terezína zařazena z rasových důvodů jeho snoubenka Irena Fischmannová (také bývalá členka „Mladé kultury“), zajistil jí možnost ilegálního úkrytu jednak v bytě, kde bydlel se svou matkou, jednak u své sestry. Tak se ukrývala asi půldruhého roku. Posléze však byl úkryt přece jen prozrazen a 3. srpna 1943 přišlo gestapo do bytu k Malým a zatklo matku L. Malého a Irenu Fischmannovou. Ladislavu Malému se podařilo uprchnout a žil od té doby v ilegalitě. Přechovávali ho jeho kamarádi z „Mladé kultury“ a určitou dobu žil také na Sázavě v chatě v Lukách pod Medníkem. Tam byla dokonce ilegální tiskárna, kde tiskli letáky. Malý psal články do ilegálních tiskovin a rozšiřoval ilegální Rudé právo. Žil také kratší dobu u svých příbuzných mimo Prahu a dařilo se mu poměrně dlouho unikat gestapu.

Úder přišel v lednu 1944. Byla zatčena sestra L. Malého, někteří jeho odbojoví spolupracovníci a posléze se gestapu podařila za pomoci konfidenta Holejka zatknout i Ladislava Malého. Jeho cesta vedla po výsleších na pražském gestapu do samotek terezínské Malé pevnosti.⁹⁾

Malý i Szinay byli tedy významnými bojovníky proti fašismu. Věděli jistě dobře, že jejich činnost je nacisty hodnocena jako velmi nebezpečná a že za tuto aktivní účast v odboji mohou očekávat trest smrti nebo zavraždění bez soudního rozsudku. Proto také asi jako jediné východisko začali připravovat útěk ze samotek Malé pevnosti. O přípravách útěku nevíme nic, nevíme kdo z nich byl iniciátorem plánu útěku, kdy a jak se domluvili atd. Tyto otázky zůstanou již zřejmě nezodpovězeny, protože Malý i Szinay byli zavražděni a nikdo z vězňů o přípravách útěku nevěděl. Skutečností je, že Malý a Szinay v noci z 10. na 11. 7. 1944 z Malé pevnosti uprchli.

Návštěvník, který dnes přijde do samotek na 1. dvoře Malé pevnosti, nedovede vůbec pochopit, že z nich bylo možno utéci. Byl-li útěk z normálních cel Malé pevnosti velmi ne snadný, tak u samotek se zdá, že překážky při pokusu o útěk jsou prakticky nepřekonatelné. Vězňové ze samotek nechodili na práci ani mimo Malou pevnost, ani uvnitř Malé pevnosti. Úplně tedy odpadala možnost útěku z pracovního komanda. Celek samotek byl pečlivě uzavírán a navíc dveře ze samotek ústily na první dvůr Malé pevnosti proti kanceláři velitele prvního dvora. Touto cestou byl tedy únik nemožný. Část samotek byly temnice, část měla malá okénka ústící na pověstný malý dvorek před samotkami, který byl opět uzavřen vraty. Ani tudy nebylo možno uniknout. Okénka několika cel ústila nad příkopem, který obklopoval Malou pevnost. A právě tudy utekli Malý a Szinay.

Ani tato cesta však nebyla snadná. V samotkách (pokud to nebyly temnice) byly silné pevnostní zdi prolomeny otvorem, který končil malým, zamřížovaným okénkem, které má rozměry asi 30 X 50 cm a je ve výšce asi dva a třičtvrtě metru. Protáhnout se tímto okénkem mohl jen skutečně štíhlý člověk a dostat se do tohoto vysoce položeného okénka bylo jistě velmi obtížné. Ani další cesta nebyla snadná, protože okénko ústí ve značné výšce (asi 4 m) nad příkopem.

O útěku Szinaye a Malého se zmiňovala ve svých vzpomínkách a svědeckých výpově-

zatčení. Někdy bylo – bez přesného určení pramene – udáváno datum likvidace Szinaye v Terezíně 20. září 1944. Protože k zavraždění Szinaye došlo bezprostředně po jeho nové deportaci do Terezína, znamenalo by to, že Szinay by byl na svobodě asi dva měsíce. Tento závěr je však velmi nepravděpodobný. Jednak příbuzní Szinaye vzpomínají, že asi po 14 dnech bylo hlídání hospodářství v Letkách zrušeno, jednak pátrání vyhlášená 20. a 27. srpna mluví již jen o Ladislavu Malém.¹²⁾ Je tedy pravděpodobné, že Szinay byl na svobodě jen kratší dobu a že k jeho zavraždění došlo dříve než 20. září 1944.

Datum smrti statečného parašutisty Adolfa Szinaye tedy přesně neznáme. Způsob, jakým byl v Malé pevnosti umučen, vyvolal však takový ohlas, že zprávy o této hrozná vraždě najdeme v desítkách vzpomínek a svědeckých výpovědí bývalých terezínských vězňů. Všichni se shodují v tom, že šlo o příšerné mučení člověka, naprosto nepochopitelné ve 20. století. Hrozná exekuce probíhala na smutně proslulém malém dvorku před samotkami a sluchem ji mohli sledovat vězňové v těch samotkách, jejichž okna ústila na malý dvorek. Dva z nich podali o tom otřesné svědectví. Po povelu „ausziehen“ bylo slyšet řev dozorců, sténání týraného člověka a rány. Jeden z vězňů napočítal 270, druhý 285 ran. O tomto „potrestání“ mluvil ve své svědecké výpovědi před Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích i zástupce velitele Malé pevnosti Heinricha Jöckla, příslušník SS Schmidt. Podle něho byl Szinay přiveden na malý dvorek před samotkami, kde mu Jöckel poručil, aby se svlékl. Pak se musel položit přes špalek na sekání dříví. Jöckel, Rojko, Schmidt, Malloth, Mende, Neubauer a snad i někteří další dozorcí ho pak začali mlátit holemi. Schmidt odhadoval, že každý z dozorců mohl dát Szinayovi asi 15 ran, jeho snahou bylo ovšem jistě krutost tohoto týrání zmenšit. Vždyť se na něm sám podílel. I tak však jeho svědectví v podstatě potvrzuje výpovědi vězňů ze samotek. Výsledky barbarského zacházení s parašutistou Szinayem mohli krátce po exekuci vidět někteří vězňové ze samotek, kteří byli vyhnáni, aby dvorek uklidili. Naskytl se jim vskutku hrozný pohled. Dlažba dvorku byla zkrvavena, válely se po ní roztřepené a krví pokryté hole. V koutě ležel nahý a příšerně rozbitý Szinay. Byl to spíše již jen kus zkrvaveného masa. Ještě však žil. Bez ošetření byl hrozen do samotek a o dva nebo tři dny později Rojko jeho zavraždění dokončil.¹³⁾

Poněkud jinak se po útěku z Terezína vyvíjel život Ladislava Malého. Komunistická odbojová skupina, v níž před svým zatčením Ladislav Malý pracoval, byla sice v lednu 1944 těžce postižena zatýkáním gestapem, ale po vyšetřování bylo několik členů propuštěno (svědčí to o statečnosti vyslychaných, mezi nimi i Ladislava Malého). Zřejmě při výsleších „nemluvíli“ a neposkytlí tak gestapu materiál proti dalším zatčeným. Malý na svém útěku směřoval tedy do Prahy, kde doufal najít podporu. V Roztokách požádal o pomoc jednoho tamního občana, dostal od něj montérky a trochu jídla. Prchal dále. Při pokusu přejít v Praze most přes Vltavu byl vyzván policistou, aby se legitimoval. Neměl doklady, ale tentokrát se mu podařilo utéci. Pak se mu podařilo navázat kontakty se svými přáteli a odbojovými spolupracovníky, především s těmi, které znal z „Mladé kultury“. Od nich dostal řádné oblečení, pomáhali mu při zajištění ilegálního ubytování, vybavili ho potravinovými lístky, potravinami apod. Ladislav Malý změnil také svůj zevnějšek. V době útěku z Terezína měl knír, který si oholil a nechal si zkrátit vlasy.

Vzhledem k obětavé podpoře přátel a osobní statečnosti a schopnostem Ladislava Malého se podařilo, že poměrně dlouho unikal gestapu. K jeho zatčení přispěla skutečně nešťastná náhoda. 21. září 1944 ho potkala na holešovické straně, v blízkosti Hlávkova mostu, pracovnice gestapa, která byla přítomna při jeho zatýkání v lednu 1944. Přes částečně změněný zevnějšek jej poznala a přivolala na pomoc protektorátního policistu, který byl v blízkosti tohoto místa. Ladislav Malý, který již několikrát dokázal uniknout při zatýkání, se dal i tentokrát na útěk. Protektorátní policista po něm střílel a podařilo se mu Malého zasáhnout a zranit na noze. Pak Malého zadržel a zraněný byl převezen na gestapo. Byl vězněn na Pankráci, kde zůstal až do svého vyléčení. 19. 12. 1944 byl převezen do Terezína (přijel prý pro něj Rojko) a 20. 12. 1944 byl v Malé pevnosti zavražděn (datum příchodu na Pankrác v září 1944, deportace do Terezína a úmrtí jsou doloženy v zápisech v seznamech zatčených pankrácké věznice gestapa).¹⁴⁾

dové povahy byly zničeny nebo se za války ztratily, vzpomínky několika dosud žijících Frittových současníků jsou kusé a časovým odstupem zkreslené.

Frittova biografická data poprvé publikoval Prokop Toman ve slovníku československých výtvarných umělců, vydaném roku 1947. Věnoval Frittovi, úměrně povědomí o jeho díle v prvních poválečných letech stručné heslo,²⁾ kde se opíral o katalog malířovy posmrtné výstavy v roce 1945.³⁾ Neuvedl původní jméno (Fritz Taussig), a jak se ukázalo, zmýlil se v datu i místě narození.⁴⁾

Ověření těchto informací na oddělení matrik ONV pro Prahu 1, bylo šťastným krokem. Záznam v kartotéce udává, že Fritz Taussig, syn Anny Taussigové, rozené Hellerové a Josefa Taussiga, se narodil 19. září 1906 ve Višňové (Weigsdorfu) u Frýdlantu v Cechách. Otec byl přednostou stanice.⁵⁾

O Frittově dětství a jeho školních letech se nepodařilo zjistit téměř nic. Otevřená zůstává i otázka, zda, kde a kdy studoval na střední škole a studoval-li, jakého byla škola zaměření, anebo – popřípadě – kde, kdy a čemu se vyučil. V úvahu, pokud se týče místa, přicházelo nejspíš průmyslové a kulturní centrum jeho rodného kraje – Liberec s německým gymnáziem a středními školami odborného rázu, avšak negativní výsledek šetření v Okresním archivu v Liberci tuto možnost vyloučil.

Po manželově smrti, kterou lze spojit s letopočtem 1928, se Frittova matka se synem přestěhovala do Prahy a zde se znovu provdala za Maxmiliána Stránského.

Podle sdělení příbuzných žil Fritta na přelomu dvacátých a třicátých let určitou dobu v Paříži.⁶⁾ Do Francie odjel za svou nevlastní sestrou Idou Stránskou, později provdanou de Vries, která tehdy studovala na Sorboně sociologii. Jejím prostřednictvím obdržel od československého kulturního atašé doporučení do redakcí různých časopisů, ale „přes výrazný kreslířský talent se neprosadil. Asi po dvou nebo třech letech se vrátil do Prahy.“ (Ida de Vries).

Roku 1934, který je jedním z mála nesporných dat jeho občanské, a vůbec jediným jeho umělecké biografie do roku 1941, začal Fritta spolupracovat s pokrokovým protifašistickým časopisem *Simplicus* a zúčastnil se Mezinárodní výstavy karikatur a humoru v Mánesu.⁷⁾ Kresby publikoval už pod pseudonymem vytvořeným z několika prvních hlásek jména Fritz a příjmení Taussig – Fritta. V roce 1936 požádal o změnu jména na Bedřich Fritta.⁸⁾ Téhož roku na podzim, 21. listopadu, uzavřel na Staroměstské radnici v Praze sňatek s Hansi Editou Fantlovou.⁹⁾ Při té příležitosti užil titulu akademický malíř; nepodařilo se prokázat, zda oprávněně. Pražskou AVU ani VSUP nenavštěvoval a o jeho pobytu v cizině není, bohužel, známo nic bližšího, co by podpořilo domněnku o jeho případném školení tam.

Frittovi bydleli v Praze, v dnešní Sokolské ulici naproti Karlínskému divadlu; Fritta si zde zařídil skromný ateliér. Žili v nedostatku, snad přímo v bídě. Hansi Edita, ačkoli údajně pocházela z dobře situované rodiny, sdílela neutěšené poměry s mužem. Byla zaměstnána ve sběrně čistírny. Fritta pracoval jako technický kreslič v ateliéru architekta Emila Weisze Na můstku¹⁰⁾ a jako výtvarník v reklamní kanceláři dr. Ladislava Radoměrského. V téže době, přinucen patrně finančními nesnázemi, vyučoval ve svém bytě soukromě kreslení. Fred Kantor, jeden z jeho nemnoha žáků vzpomíná, že dokázal vnést do každé své činnosti, tedy i „pedagogické“, tolik nezištného nadšení a zápalu, že nakonec požadoval za hodinu výuky pouze korunu...¹¹⁾

Důležitým dokladem Frittovy předválečné tvorby naznačujícím autorův příští vývoj, je padesát kreseb publikovaných v *Simplicu*. Tento týdeník, obdoba mnichovského *Simplicissima*,¹²⁾ se stal platformou, na níž se tehdejší pokrovní výtvarníci, ale i spisovatelé, rok a čtvrt vyjadřovali k aktuálním problémům doby, zejména k dění v Německu po Hitlerově lednovém uchopení moci v roce 1933. Vycházel, počínaje 25. lednem 1934, v české a německé verzi a třičtvrtě roku ho redigoval František Bidlo, největší osobnost moderní české karikatury, který spolu s Antonínem Pelcem a Adolfem Hoffmeisterem, určoval charakter výtvarné části, její ostrý protifašistický tón a vysokou uměleckou úroveň. V časopise publikovala ještě celá řada dalších kreslířů, Čechů i Němců: J. Capek, O. Sekora, Jappy (V. Reichmann), Fritta, E. Godal, Bert, Nikl aj. – Někteří – právě B. Fritta, ale např. i O. Sekora – teprve

začínali a svou uměleckou dráhu završili až mnohem později, za jiných okolností a v jiném smyslu.

Pokusme se odpovědět na otázku, jakou pozici tedy Bedřich Fritta v *Simpliciu* zaujímal, jak se vyrovnával s tvorbou silných, vyhraněných individualit Bidlova či Pelcova kalibru, co výtěžil ze spolupráce s nimi pro svou další práci.

Je nesporné, že publikační a později i organizační činnost (po Bidlově odstoupení v září 1934 byl Fritta tři měsíce redaktorem časopisu) měla pro mladého kreslíře, možná autodidakta, značný význam. Byla jeho veřejným debutem, prověřkou schopností a snad i jedinou praktickou lekcí, během níž získával jistotu vyjadřování. V osobním kontaktu s Bidlem, Pelcem nebo Godalem (jejichž vliv je na některých kresbách patrný), nabýval zkušenosti jako člověk i jako výtvarník, tříbil svoje názory, formuloval svůj politický i umělecký profil.

Většina kreseb, které uveřejnil v *Simpliciu* v rozpětí jednoho a čtvrt roku, se s výjimkou několika kreslených anekdot, týkala současných událostí ve světě; náměty Fritta čerpal z oblasti politiky, hospodářského života, sportu i kultury. Kresby netlumočí autorův názor vyhrcošenou pitvornou nadsázkou nebo přehnaným zkresením tvaru, nedá se o nich mluvit jako o karikaturách v pravém slova smyslu, a přece nemají ke karikatuře, alespoň některé, daleko. Dají se rozdělit do tří skupin. V první skupině na kresby se zřetelným expresivním přízvukem, u nichž je však deformace objektivní skutečnosti směrem ke karikatuře minimální. Mají výrazné sociální ladění. Uvádí je často věta ze soudobého reakčního tisku a doplňuje hořký nebo ironický podtitulek. Teprve ve spojení s ním nabývají kritickou funkci a zjevují nesmyslnost daného motta (např. Doslov Oseku,¹³) Tiché sebevraždy,¹⁴) *Japanischer Taifun.*¹⁵) Ze srovnání s Frittovými terezinskými skicami¹⁶) vyplývá, že právě tyto až malířské kresby založené na široké plošné linii (provedené pravděpodobně štětcem tuší nebo černým pastelem či měkkou tužkou na poměrně drsném podkladu) se Frittovi staly přípravou a východiskem pro další postupy.

Druhou skupinu představují ilustrace a drobné anekdoty. Objevuje se v nich typ komicke figurky podané s lehkou tvarovou nadsázkou — drobný měšťák, snad úředníček, který v nemilé, trapné situaci vede rezignovaný monolog (např. Poslední zákazy novin,¹⁷) Obilní monopol,¹⁸) ilustrace k próze P. Elemináše *Na pražské dělnické Olympiádě.*¹⁹)

U obou těchto skupin je zřejmá Frittova vůle k vlastnímu výrazu, zatímco kresby třetího druhu jsou pokusem o ideogram po vzoru Bidlově nebo Pelcově (např. *Mistr G.*,²⁰) *Péče o mládež.*)²¹) Individuální charakteristika osob však postrádá Bidlovu surovost, Pelcovu zasměšňující brysknost, je, dalo by se říci, vlná, ponechává zobrazené lidi s právem na omyly a slabosti (Rooseveltova prosperita).²²)

V několika případech Fritta kombinuje vlastní způsob kresby popsaný jako první se způsobem Godalovým: Tenkou pružnou linií bez vnitřní modelace buduje v obraze významově nadřazený prvek, např. v alegorii *Spravedlnosti* v kresbě *Německo — nejspravedlivější země na světě*,²³) personifikaci *Japonska* v kresbě *Nejnovější japonské exportní zboží.*²⁴)

Přimykání k vzorům z okruhu *Simplicia* není třeba u osmdvacetiletého Fritty chápat jako nedostatek. Vnímavost, s níž se obracel k nejbližším spolupracovníkům, většinou starším a umělecky rozhodně vyzrálejším, omluvitelná nesnadností úkolu, ke kterému přistupoval poprvé — totiž k vážné, angažované politické satíře — byla ostatně dočasná. Vyvolána potřebou opřít se v této oblasti tvorby o zkušenější pominula, jakmile časopis a s ním ovzduší kolegiality a duchovního spojenectví proti společnému nepříteli, fašismu, zanikl,²⁵) a Fritta začal svůj výraz hledat samostatně.

Z perspektivy pozdějších vězeňských kreseb připomeňme na tomto místě ještě dva umělce, *Georga Grosze*²⁶) a *Alfreda Kubina*,²⁷) kterých se Fritta dovolával v absurditě koncentračního tábora. Není vyloučeno, že poznání jejich díla mu zprostředkoval právě *Simplicius*. V *Simpliciu* samém už sice nepublikovali, zato v předchozím *Simplicissimu*; Grosz sporadicky, Kubin poměrně často a pravidelně.

Zdá se, že Kubinův formální i myšlenkový svět na Frittu zapůsobil víc. Kromě kreseb z posledních ročníků *Simplicissima*, případně alba padesáti prací vydaného v roce 1923 nakladatelstvem A. Langena (spoluzakladatele a vydavatele *Simplicissima*) v Mnichově aj.,

znal snad i jeho román *Die andere Seite*, 1908 (v Kunderově českém překladu *Země snivců*, 1947). V kresbách pro *Simplicus* se poučení na Kubinovi ještě doložit nedá. Teprve v terezínském „ghettu“, v prostředí blízkém světu Kubinových vizí (předobraz koncentračního tábora v literatuře do vzniku nacistických táborů pro politické odpůrce a židy lze bezpochyby spatřovat v imaginárním, hrůzoplém teritoriu snivců) se Fritta ve svých pracích pokoušel dosáhnout podobného účinku jako Kubin. Pro vyjadřování mučivých zážitků měl k dispozici papír, pero a tuš, materiál, kterým tvořil i Kubin, a protože Kubinův trhavý, neklidný a znepekující rukopis odpovídal nyní jeho vlastním pocitům ze skutečnosti, uchýlil se v některých případech k jeho citaci.

Za necelé čtyři roky, jež v Terezíně strávil, Fritta dozrál pod dojmem Kubinovy (a Groszovy) umělecké konfese, navazuje logicky na tvorbu z předválečného období, v osobnost bohatého diferencovaného projevu, schopného sdělovat závažné obsahy a položit otázku po smyslu lidského života. Terezínské kresby se oproti příspěvku do *Simplicia* vyznačují přesvědčivostí a hloubkou uměleckého zobecnění dodávajících jim nadčasovou platnost. Blížší pohled na Frittovo působení v *Simpliciu* je zdůvodněn omezenou znalostí jeho ostatních prací, které, jak se dá soudit, vznikaly souběžně.

Asi roku 1936 nebo 1937 Fritta podnikl se dvěma přáteli cestu na východní Slovensko.²⁸⁾ Zpátky do Prahy přijel okouzlen zážitky a přivezl spoustu kreseb, mezi nimiž byly i studie z židovské svatby, které se zúčastnil. Kresby jsou dnes neznámé.

Několik ukávek volných prací z tohoto období zachovaly fotografie v majetku dr. Hanuše Krále.²⁹⁾ Za pozornost stojí dvojice vedut Prahy, provedená už vyspělou, až bravurní technikou perokresby tuší: pohled přes Valdštejnskou zahradu se sálou terenu na panoráma Hradčan, a pak část Starého Města, viděná z Prašné brány ze sverázně volené perspektivy.

V úzkém výseku Pohledu na Pražský hrad Fritta člení plochu do kontrastních horizontálních pásů budov a stromová kulisovitě odstupňovaných, lavírováním rozehrává bohatou škálu černí a šedí, zlověstně vyznívajících nad katedrálou sv. Víta v olovené zachmuřené obloze. Provedením a zvláště evokací napjaté atmosféry předjímá tato kresba, ačkoliv námětově konvenční, už jednu z výrazových poloh Frittovy tvorby terezínské.

Ve druhé, o něco kvalitnější vedutě, kreslíř předvádí strmě z výšky přehlížené moře staroměstských střeš, rozdělené tepnou Celetné ulice. Vedení pera je zběhlé, kolmice nároží pevně zakotvují domy v dlažbě, stíny vytváří místy rozmývaná šrafura. Autor a majitel snímků vzpomíná, že kresby si Fritta k němu přinesl vyfotografovat někdy roku 1939 nebo 1940. Zamýšlel prý je poslat do Švýcarska.

Ovšem to už bylo po ostudné mnichovské konferenci, která Československu přinesla odtržení pohraničních oblastí a otevřela hitlerovskému Německu cestu k další expanzi. Od 15. března 1939, dne obsazení zbytku Čech a Moravy německými vojáky, se rozšířila platnost norimberského rasistického zákona i na okupovanou oblast tzv. protektorátu. „Podle nacistických plánů mělo být židovské obyvatelstvo v oblasti protektorátu v nejkratší době shromážděno na jednom místě, odkud by bylo snadné je deportovat do likvidačních táborů, umístěných převážně na polském území.“

Z lokalit, které přicházely v úvahu, byl vybrán Terezín, přesněji tzv. Velká pevnost, vlastní město s kasárnami a obytnými domy. Nacistům vyhovovala především jeho poloha nedaleko říšské hranice a Litoměřic, kde byla početná nacistická posádka a posádka příslušníků SS, dále přehlednost a kontrolovatelnost města z okolních valů a do třetice, velká objemnost kasáren, jako stvořených k tomu, aby pojaly značné množství lidí. 24. listopadu 1941 odjelo do Terezína tzv. Aufbaukommando, sestavené z 342 odborníků a pomocných dělníků, narychlo vybudovat tábor pro téměř padesát tisíc osob. V nejbližších dnech jim měla přijet na pomoc další posila. Mezi tisícem vězňů očekávaného transportu, kteří 4. prosince 1941 vystoupili na nádraží v Bohušovicích, tehdy konečné stanici protektorátu, byl i Bedřich Fritta.³¹⁾

Praxe u rýsovacího prkna v hladových letech před válkou se ukázala užitečnou; byl přidělen do kreslírny (*Zeichenstube*) při technickém oddělení a pověřen jejím vedením. Z umělců deportovaných do Terezína záhy vytvořil v rámci kreslírny pracovní skupinu, která

znal snad i jeho román *Die andere Seite*, 1908 (v Kunderově českém překladu *Země snivců*, 1947). V kresbách pro *Simplicus* se poučení na Kubinovi ještě doložit nedá. Teprve v terezínském „ghettu“, v prostředí blízkém světu Kubinových vizí (předobraz koncentračního tábora v literatuře do vzniku nacistických táborů pro politické odpůrce a židy lze bezpochyby spatřovat v imaginárním, hrůzoplém teritoriu snivců) se Fritta ve svých pracích pokoušel dosáhnout podobného účinku jako Kubin. Pro vyjadřování mučivých zážitků měl k dispozici papír, pero a tuš, materiál, kterým tvořil i Kubin, a protože Kubinův trhavý, neklidný a znepokojující rukopis odpovídal nyní jeho vlastním pocitům ze skutečnosti, uchýlil se v některých případech k jeho citaci.

Za necelé čtyři roky, jež v Terezíně strávil, Fritta dozrál pod dojmem Kubinovy (a Groszovy) umělecké konfese, navazuje logicky na tvorbu z předválečného období, v osobnost bohatého diferencovaného projevu, schopného sdělovat závažné obsahy a položit otázku po smyslu lidského života. Terezínské kresby se oproti příspěvku do *Simplicia* vyznačují přesvědčivostí a hloubkou uměleckého zobecnění dodávajících jim nadčasovou platnost. Blížší pohled na Frittovo působení v *Simpliciu* je zdůvodněn omezenou znalostí jeho ostatních prací, které, jak se dá soudit, vznikaly souběžně.

Asi roku 1936 nebo 1937 Fritta podnikl se dvěma přáteli cestu na východní Slovensko.²⁸⁾ Zpátky do Prahy přijel okouzlen zážitky a přivezl spoustu kreseb, mezi nimiž byly i studie z židovské svatby, které se zúčastnil. Kresby jsou dnes nezvěstné.

Několik ukázek volných prací z tohoto období zachovaly fotografie v majetku dr. Hanuš Krále.²⁹⁾ Za pozornost stojí dvojice vedut Prahy, provedená už vyspělou, až bravurní technikou perokresby tuší: pohled přes Valdštejnskou zahradu se sálou terenou na panoráma Hradčan, a pak část Starého Města, viděná z Pražské brány ze svérázně volené perspektivy.

V úzkém výseku Pohledu na Pražský hrad Fritta člení plochu do kontrastních horizontálních pásů budov a stromoví kulisovatě odstupňovaných, lavírováním rozehrává bohatou škálu černí a šedi, zlověstně vyznívajících nad katedrálou sv. Víta v olověné zachmuřené obloze. Provedením a zvláště evokací napjaté atmosféry předjímá tato kresba, ačkoliv námětově konvenční, už jednu z výrazových poloh Frittovy tvorby terezínské.

Ve druhé, o něco kvalitnější vedutě, kreslíř předvádí strmě z výšky přehlížené moře staroměstských střech, rozdělené tepnou Celetné ulice. Vedení pera je zběhlé, kolmice nároží pevně zakotvují domy v dlažbě, stíny vytváří místy rozmývaná šrafura. Autor a majitel snímků vzpomíná, že kresby si Fritta k němu přinesl vyfotografovat někdy roku 1939 nebo 1940. Zamýšlel prý je poslat do Švýcarska.

Ovšem to už bylo po ostudné mnichovské konferenci, která Československu přinesla odtržení pohraničních oblastí a otevřela hitlerovskému Německu cestu k další expanzi. Od 15. března 1939, dne obsazení zbytku Čech a Moravy německými vojáky, se rozšířila platnost norimberského rasistického zákona i na okupovanou oblast tzv. protektorátu. „Podle nacistických plánů mělo být židovské obyvatelstvo v oblasti protektorátu v nejkraťší době shromážděno na jednom místě, odkud by bylo snadné je deportovat do likvidačních táborů, umístěných převážně na polském území.“

Z lokalit, které přicházely v úvahu, byl vybrán Terezín, přesněji tzv. Velká pevnost, vlastní město s kasárnami a obytnými domy. Nacistům vyhovovala především jeho poloha nedaleko říšské hranice a Litoměřic, kde byla početná nacistická posádka a posádka příslušníků SS, dále přehlednost a kontrolovatelnost města z okolních valů a do třetice, velká objemnost kasáren, jako stvořených k tomu, aby pojaly značné množství lidí. 24. listopadu 1941 odjelo do Terezína tzv. Aufbaukommando, sestavené z 342 odborníků a pomocných dělníků, narychlo vybudovat tábor pro téměř padesát tisíc osob. V nejbližších dnech jim měla přijet na pomoc další posila. Mezi tisícem vězňů očekávaného transportu, kteří 4. prosince 1941 vystoupili na nádraží v Bohušovicích, tehdy konečné stanici protektorátu, byl i Bedřich Fritta.³¹⁾

Praxe u rýsovacího prkna v hladových letech před válkou se ukázala užitečnou; byl přidělen do kreslírny (Zeichenstube) při technickém oddělení a pověřen jejím vedením. Z umělců deportovaných do Terezína záhy vytvořil v rámci kreslírny pracovní skupinu, která

znal snad i jeho román *Die andere Seite*, 1908 (v Kunderově českém překladu *Země snivců*, 1947). V kresbách pro *Simplicus* se poučení na Kubinovi ještě doložit nedá. Teprve v terezínském „ghettu“, v prostředí blízkém světu Kubinových vizí (předobraz koncentračního tábora v literatuře do vzniku nacistických táborů pro politické odpůrce a židy lze bezpochyby spatřovat v imaginárním, hrůzoplňném teritoriu snivců) se Fritta ve svých pracích pokoušel dosáhnout podobného účinku jako Kubin. Pro vyjadřování mučivých zážitků měl k dispozici papír, pero a tuš, materiál, kterým tvořil i Kubin, a protože Kubinův trhavý, neklidný a znepokojující rukopis odpovídal nyní jeho vlastním pocitům ze skutečnosti, uchýlil se v některých případech k jeho citaci.

Za necelé čtyři roky, jež v Terezíně strávil, Fritta dozrál pod dojmem Kubinovy (a Groszovy) umělecké konfese, navazuje logicky na tvorbu z předválečného období, v osobnost bohatého diferencovaného projevu, schopného sdělovat závažné obsahy a položit otázku po smyslu lidského života. Terezínské kresby se oproti příspěvku do *Simplicia* vyznačují přesvědčivostí a hloubkou uměleckého zobecnění dodávajících jim nadčasovou platnost. Blížší pohled na Frittovo působení v *Simpliciu* je zdůvodněn omezenou znalostí jeho ostatních prací, které, jak se dá soudit, vznikaly souběžně.

Asi roku 1936 nebo 1937 Fritta podnikl se dvěma přáteli cestu na východní Slovensko.²⁸⁾ Zpátky do Prahy přijel okouzlen zážitky a přivezl spoustu kreseb, mezi nimiž byly i studie z židovské svatby, které se zúčastnil. Kresby jsou dnes nezvěstné.

Několik ukázek volných prací z tohoto období zachovaly fotografie v majetku dr. Hanuše Krále.²⁹⁾ Za pozornost stojí dvojice vedut Prahy, provedená už vospělou, až bravurní technikou perokresby tuší: pohled přes Valdštejnskou zahradu se sálou terenu na panoráma Hradčan, a pak část Starého Města, viděná z Prašné brány ze svérázně volené perspektivy.

V úzkém výseku Pohledu na Pražský hrad Fritta člení plochu do kontrastních horizontálních pásů budov a stromů kulisovatě odstupňovaných, lavírováním rozehrává bohatou škálu černí a šedí, zlověstně vyznívajících nad katedrálou sv. Víta v olovené zachmuřené obloze. Provedením a zvláště evokací napjaté atmosféry předjímá tato kresba, ačkoliv námětově konvenční, už jednu z výrazových poloh Frittovy tvorby terezínské.

Ve druhé, o něco kvalitnější vedutě, kreslíř předvádí strmě z výšky přehlížené moře staroměstských střech, rozdělené tepnou Celetné ulice. Vedení pera je zběhlé, kolmice nároží pevně zakotvují domy v dlažbě, stíny vytváří misty rozmývaná šrafura. Autor a majitel snímků vzpomíná, že kresby si Fritta k němu přinesl vyfotografovat někdy roku 1939 nebo 1940. Zamýšlel prý je poslat do Švýcarska.

Ovšem to už bylo po ostudné mnichovské konferenci, která Československu přinesla odtržení pohraničních oblastí a otevřela hitlerovskému Německu cestu k další expanzi. Od 15. března 1939, dne obsazení zbytku Čech a Moravy německými vojáky, se rozšířila platnost norimberského rasistického zákona i na okupovanou oblast tzv. protektorátu. „Podle nacistických plánů mělo být židovské obyvatelstvo v oblasti protektorátu v nejkratší době shromážděno na jednom místě, odkud by bylo snadné je deportovat do likvidačních táborů, umístěných převážně na polském území.“

Z lokalit, které přicházely v úvahu, byl vybrán Terezín, přesněji tzv. Velká pevnost, vlastní město s kasárnami a obytnými domy. Nacistům vyhovovala především jeho poloha nedaleko říšské hranice a Litoměřic, kde byla početná nacistická posádka a posádka příslušníků SS, dále přehlednost a kontrolovatelnost města z okolních valů a do třetice, velká objemnost kasáren, jako stvořených k tomu, aby pojaly značné množství lidí. 24. listopadu 1941 odjelo do Terezína tzv. Aufbaukommando, sestavené z 342 odborníků a pomocných dělníků, narychlo vybudovat tábor pro téměř padesát tisíc osob. V nejbližších dnech jim měla přijít na pomoc další posila. Mezi tisícem vězňů očekávaného transportu, kteří 4. prosince 1941 vystoupili na nádraží v Bohušovicích, tehdy konečné stanici protektorátu, byl i Bedřich Fritta.³¹⁾

Praxe u rýsovacího prkna v hladových letech před válkou se ukázala užitečnou; byl přidělen do kreslírny (*Zeichenstube*) při technickém oddělení a pověřen jejím vedením. Z umělců deportovaných do Terezína záhy vytvořil v rámci kreslírny pracovní skupinu, která

mu jednomyslně přisoudila úlohu vůdčí autority. „Fritta ji přijal s fatalistickým pokrčením ramen.“⁵²⁾

Kreslárna byla umístěna v prvním patře Magdeburských kasáren. Pracovali v ní malíři Leo Haas, Otto Ungar, Petr Kien, Felix Bloch, dr. Leo Heilbronn, architekt Norbert Troller a další. Většinu času trávili zhotovováním přehledů, diagramů, tabulek, graficky upravovali různá hlášení a výkazy, jež nacisté odesílali do Berlína, spolupracovali s ostatními úseky technické kanceláře. Přestože nosili potupnou žlutou hvězdu jako bezpočet terezinských obyvatel, užívali příslušníci aufbaukomanda a ti, kteří spadali pod technické oddělení řízené židovskou samosprávou, jistých výhod. Byli nepostradatelní pro plynulý chod tábora a to vylučovalo možnost zařazení do transportů vypravovaných z Terezína – kam, nikdo nevěděl. Proto „Ghetto Theresienstadt“ považovali všichni v dané situaci za poslední jistotu a snažili se ji neztratit.

Fritta s manželkou a rok a půl starým synkem Tomášem,⁵³⁾ Ungarovi a Kienovi, celkem devět dospělých a dvě děti, obývali společně místnost v Magdeburských kasárnách, rozdělenou přepážkami. Výjimečného postavení, umožňujícího jim určitou volnost pohybu a jednání, však umělci nevyužili k trpnému vyčkávání konce. Nestáhli se do nenápadnosti a pasivity. Naopak. Chodili po Terezíně a zaznamenávali do citlivých myslí výjevy ze života v něm. Po zaměstnání pak, v noci, potají, své palčivé dojmy chvatně přenášeli na papír těsnopisem výtvarného jazyka. Samozřejmě a prostě to pokládali za svou morální povinnost, stali se hrdiny. Jejich činy motivovala touha prolomit bariéru živé nacistické propagandy, svrhnout legendu o „rajském ghettu“, šířenou do světa.⁵⁴⁾ Vysílali svá SOS jménem desetitisíců bezjmenných, procházejících Terezínem, stali se jejich mluvčími a nakonec s nimi splynuli v okamžiku mučednické smrti. Byli si vědomi nebezpečí, jež hrozilo v případě prozrazení, a přece podstoupili cestu, pro ně jedinou. Zanechali dílo hluboce humánní, svědčící o lidské odvaze postavit se proti přesile a vybojovat nerovný boj, o solidaritě na pomezí života a zániku, vyznívajícím ve varovné poselství budoucím generacím.

Po technické stránce byli umělci odkázáni hlavně na prostředky z kreslárny: papír, tužku, pero a tuš. Měkké, lyrické povaze Ungarova projevu perokresba tuší příliš nevyhovovala; umělec proto dával přednost malbě temperovými barvami ze skromných zásob z domova. Vskutku mistrovské ovládnání kresby perem tuší prokázal v portrétech svých terezinských přátel-hudebníků a v drobných krajinářských skicách mladičkář Petr Kien, avšak díla, v nichž dnes spatřujeme těžiště jeho terezínské tvorby, jsou provedena olejem na plátně.

Na rozdíl od obou těchto bytostných malířů se Bedřich Fritta perokresbě tuší věnoval téměř výhradně. Jistě k tomu nemálo přispěla jeho mimořádná záliba v ní, jak napovídají oba Pohledy na Prahu z konce třicátých let. Znovu, podruhé od doby své průpravy v Simpliciu, prověřoval její možnosti, aby je rozehrál v cyklu černobílých ilustrací k tragédii terezínského „ghetta“, vytvořeném z paradoxního aspektu nedobrovolného herce. Přestože práce na něm byla přerušena, je cyklus uzavřený. Přes působení nepříznivých vnějších faktorů je podivuhodně vyrovnaný, tři části, které v něm lze rozlišit, si navzájem odpovídají, doplňují se a dávají jednotu.

Při třídění definitivních kreseb je nutné opírat se o četné studie a náčrty. Z jejich charakteru můžeme usuzovat na autorův vztah a přístup k námětu a na jeho další záměry s ním.

Na prvním místě je třeba uvést tu část tvorby, v níž se Fritta projevuje nejsamostatněji, odpoutává se od svých vzorů – G. Grosze a A. Kubina – a cítí-li i nadále nutnost použít některých cizích, zejména groszovských motivů, činí tak způsobem po výtce tvůrčím. V této části díla jsou ještě patrné tři vrstvy s gradací postupující od popisného záznamu přes typizaci k symbolice.

Tak v *Odpočinku* a v *Nástupu pracovní skupiny*, rozměrných lavírovacích skicách kreslených štětcem tuší, Fritta referuje o každodenních výjevech v táboře prostým věcným tónem a ponechává je v realistické rovině. K oběma uvedeným pracím můžeme přičíst ještě řadu dalších, např. *Herce*, *Posluchače* aj.

Ale už zatčení vězně, které zachytil na studii pohlednicového formátu, mu svým drama-

tickým nábojem dalo impuls k vytvoření obrazu typizujícího, jenž se nevztahuje k žádnému konkrétnímu případu, ale obsahuje všechny a shrnuje je v nadčasové syntéze: v prázdnou nádvoří, obklopeném obludnými zdi stojí čtyři semknuté hloučky vězňů. Pro jednoho z nich si právě na kole přijela smrt v uniformě esesáka. Zatčený se svým doprovodem ji následuje k bráně zejíci pravou. Definitivní Zatčení dokládá dráhu, kterou Fritta urazil od syrového záznamu obvyklé terezínské scény k zralému uměleckému tvaru. Zjednodušil kompozici původního náčrtu a poněkud zvýšil stanoviště diváka. Tím se stalo nádvoří pustší, skupiny mužů osamělejší, odváděný provinilec bezmocnější. Nastává odliv zděšení, které lidmi proběhlo. Jako bzukot včel, vyplašený stínem ruky na plástu, se vakuem prostranství nese šepot bledých úst. Dohady, slova soucitu, lítosti a obav.

V této poloze, vyznačené snahou abstrahovat od syrové reality a dojít k typu, vzniklo několik velkých obrazů: *Schleuse*, *Noční transport*, *Ubikace* v podkroví a *Ubikace Q 411*. Početnost studií dokazuje, že volba námětu nebyla náhodná. Při konečném provádění se Fritta uchýlval k drastické nadsázce, k níž ponurá bizarnost půdních a kasematních prostor nebo města v noci přímo vybízela.

„V době transportů vznikl nový pojem, slovo stěží přeložitelné, německé slovo *Schleuse*. Čeští vězňové tomu říkali šlojska.“

„Původně bylo tak pojmenováno shromaždiště, do něhož transporty přijížděly, nebo z něho odjížděly. Tato shromaždiště se postupně měnila a byla v různých kasárnách. Na těchto shromaždištích byli vězňové vybíráni pro transport nebo z transportu vyřazováni a prohlíženi, nemají-li zakázané předměty.“³⁵⁾

Rozlehlý tmavý prostor v přízemí kasáren je přeplněn lidmi a zavazadly. Nahá zárovka vlevo ve výlkenku osvětluje stůl úředníka. Zde se také tísnivé napětí vybíjí ve scéně s rozkřikujícím se a ukazujícím dozorcem, kterou nejbližší okolí se strachem sleduje. Ostatní – muži, ženy i děti – rezignovaně sedí na svých zavazadlech a čekají, až na ně dojde řada; někteří únavou usnuli. Od světelného zdroje se paprskovitě jako nestvůrná chapadla rozpinají mnohonásobně zvětšené vržené stíny. Míhají se na zdi, plazí se po podlaze a konečně se rozpijejí ve tmě vzdálených koutů.

„Stari a nemocní byli umístováni nejdříve v kasematech, které kdysi sloužily za skladiště a v poslední době nebyly již pro vlhkost užívány ani jako skladiště, například takzvaná *Kavalírka* nebo *Jägrovka*. Když ani to nestačilo, byli umístováni na chodbách a půdách.“³⁶⁾

V záběru interiéru *Ubikace* v podkroví, kam dopadá náhlý proud světla, vystupují z temnoty úděsné fyziognomie lidských trosek, přísátých k zmeti haraburdí. Lpějí na něm, neboť pro ně představuje jediné pojitko se životem: plechové nádoby, hrubé sbitý nábytek, součásti chatrného oděvu. Mělký prostor nebere zřetel na elementární zákony perspektivy, jsou nepotřebné; připomíná kajutu lodi za bouře. Stěny se rozestupují, podlaha stoupá a klesá, tíha dřevěných trámů hrozí každým okamžikem ubožáky pohřbit. Kalné světlo klouže po jednotlivých předmětech a podtrhuje cizotu příbytku. Slepenc starců, nemocnicích a podivínských, je o to žalostnější, že jsou odkázáni sami na sebe, živoří v nucené komunitě, kterou nahlodává zoufalství.

V třetí kategorii kreseb se Fritta už nespokojuje jenom s typizací. Usiluje o to, aby jeho typizující obrazy dostaly hlubší smysl, aby se staly symbolem. Někdy toho docílí zachycením a konfrontací disparátních prvků ocitnuvších se náhodně vedle sebe. Nutno zdůraznit, že jde o konfrontaci záměrnou, vynalézavou. Malířův smysl vyjadřuje i název jedné kresby, která stojí na rozhraní obou skupin – *K o n t r a s t y*.

„V terezínském táboře existoval jistý druh umění, které bychom mohli nazvat drobným estrádním uměním. Byly to skupinky dvou nebo tří herců, zpěváků, hudebníků či recitátorů. Ti navštěvovali marodky a ubikace, kde leželi starí, invalidní a nemocní. V létě předváděli své umění také na dvorech v blocích, v nichž byli soustředěni převážně starí a nemocní. ... Bylo otřesné dívat se na vyhladovělé obličeje a ubohé postavy starých vězňů.“³⁷⁾

Fritta námět rozpracoval ve skicách a variantách. Pozornost publika, které bylo vděčné za písničku, scénku nebo melodii i zásluhou práci účinkujících použil k zdůraznění hořkého protikladu: umění sledované z pohřebních vozů. Starci v popředí vsutku sedí na po-

hřebních vozech. V Terezíně to byl obvyklý dopravní prostředek, rozvážel se jím i chléb.

Další, dokonalou ukázkou tohoto druhu obrazů je *Nemocnice v biografu*. Obraz umírání před promítacím plátnem. „Staří tu směli nanejvýš v největší bídě jen zemřít. ... Marodky byly přeplněny nemocnými. Každá ubikace, kde byli umístěni staří, byla ve skutečnosti marodkou. Téměř všichni tu byli nemocní a leželi. Byli tu také nemohoucí, invalidé, chronicky nemocní a sešlí stářím.“³⁸)

Nehluboký prostor kina se ztápí v přízračném šerosvitu. Z něho se účinkem razantních světelných akcentů vynořují bytosti už jen zpola lidské, zdeptané stářím a nemocí. Apaticky leží na postelích nebo sedí, šílený výraz očí mluví o nezměrném utrpení. Vpravo je část dvoujazyčného nápisu – řeže jej okraj obrazu – *Ausgang Východ*. Nikdo nevychází. Nemůže. Není východu z terezínského očištění. Mimo dějové i kompoziční centrum, vlevo, stojí kaširovaná socha Svobody, polonahá kyprá žena s pochodní v pozdvižené paži. Krutý výsměch na místě, které je doménou zlovůle, útlaku a násilí. Jejím protějškem je uprostřed stařena v agonii. Vztahuje ruku – kost a kůži. Křečovitě gesto míří vzhůru ke stropu a je to gesto proklínání.

Jindy Fritta dosáhl podobného účinku tím, že komponoval neživé věci vytržené z jejich přirozených funkcí, z každodennosti, v jakási zátíši. V symbol samovolně vyrůstající předměty, u nichž bychom tuto utajenou sílu nikdy nehledali. Autor je bez ladu kupí na pozadí kvádrového zdíva (*Terezínské zátíši*), nechává je podléhat zkáze a v šeru a vlhku skladišť (*Sklad nábytku*), dopouští, aby do jejich nedotknutelnosti zatínal spáry ostnatý drát (*Stromy*). Dětské kočárky – na perokresbě tuší téhož názvu, lavírované a kolorované akvarelem – jakoby se rozhodly v návalu hysterického veselí opustit své malé chráněnce a sehrát nesmyslnou, ztřeštěnou pantomimu, poslední dějství cynické pohádky. Fritta je fixuje v okamžiku ztrnutí, nehybnosti, který bude vzápětí překonán. Znovu se, prázdné, pod vyzábělými stromy za chladného svitu měsíce, jenž sfoře osvětluje nádvoří kasáren, freneticky roztančí, protože na osudu maličkých tady už nezáleží.

Všimněme si nyní blíže formálních prostředků, jichž Fritta v rozpětí tohoto souboru užívá. Základní konstrukci obrazu vytváří linie, pletivo plných robustních křivek vymezujících obrysy a tenkých ostrých čar, které sledují podružnější, nicméně stále ještě závažné detaily. Hmotu v tomto kompozičním vzorci modeluje lavírování. Ztemnělo a zmohutnělo, přechody syté šedi v černou jsou krátké, dramatizované do krajnosti neočekávanými vpády světelných staccat. Nejde vlastně o čistou kresbu – u některých prací je potlačena na minimum a převládá malebnější podání (*Ubikace starých v Kavalírce*, *Jediný dopravní prostředek*), jiné vykazují hodnoty jen ryze maličké (*Komíny terezínské pekárny*, *Dráha vedoucí do ghetta*). Výstižnější by bylo nazvat tuto techniku malbou tuší. Vrátime-li se do Frittova předterezínského období, jeví se v kontinuitě vývoje jako první (známý) článek řady *Pohled na Hradčany*. Fritta na něj navázal a ve vrcholných kresbách dospěl právě v této poloze ke svému nejosobitějšímu výrazu. Kresby jsou v podstatě shrnutím jeho životní i umělecké zkušenosti a apelují na obdobnou zkušenost diváka.

Zatímco u první skupiny prací Fritta vyvíjel obsah díla ze skutečnosti jejím přepisem nebo přetavením osobitou vizí a umocněním myšlenkou, v další skupině hraje hlavní roli obrazotvornost; vlastní kreslířská práce následovala až po konceptu. Autor se pokusil, po vzoru Kubinově, o ilustrace v nejužším slova smyslu. Jeho vnitřní pohled se stal objektivním, odpoutal se od reality, vystoupil nad ni a v prorocké extázi sleduje její zápas s živly. Do volné asociace prvků vyňatých z terezínského prostředí zašifroval tragický pocit marnivosti a naléhavou otázku po smyslu lidského života. I provedení napovídá, že se poučil na Kubinovi. Čáry hustě kladené jedním směrem, jakoby vrané nárazy vichru, bičující plochu papíru, víří v chuchvalcích mračen a koncentrují se do chvějivých, vibrujících objemů. Patří sem *Symbol loučení – Israel a Sara*, *Dvůr v sudetských kasárnách*, *Opuštěná zavazadla*, *Potopa – Volání o pomoc*, *Fantazie*, *Buben smrti a Věž smrti*.

V *Symbolu loučení* se dvě postavy, muž a žena, sklánějí k náhrobkům předků a

hřebních vozech. V Terezíně to byl obvyklý dopravní prostředek, rozvážel se jím i chléb.

Další, dokonalou ukázkou tohoto druhu obrazů je *Nemocnice v biografu*. Obraz umírání před promítacím plátnem. „Stáří tu směli nanejvýš v největší bidě jen zemřít. ... Marodky byly přeplněny nemocnými. Každá ubikace, kde byli umístěni staří, byla ve skutečnosti marodkou. Téměř všichni tu byli nemocní a leželi. Byli tu také nemohoucí, invalidé, chronicky nemocní a sešli stářím.“⁵⁸)

Nehluboký prostor kina se ztápí v přízračném šerosvitu. Z něho se účinkem razantních světelných akcentů vynořují bytosti už jen zpola lidské, zdeptané stářím a nemocí. Apaticky leží na postelích nebo sedí, šileny výraz očí mluví o nezměrném utrpení. Vpravo je část dvoujazyčného nápisu – řeže jej okraj obrazu – *Ausgang Východ*. Nikdo nevychází. Nemůže. Není východu z terezínského očištnice. Mimo dějové i kompoziční centrum, vlevo, stojí kaširovaná socha Svobody, polonahá kyprá žena s pochodní v pozdvížené paži. Krutý výsměch na místě, které je doménou zlovůle, útlaku a násilí. Jejím protějškem je uprostřed stařena v agónii. Vztahuje ruku – kost a kůži. Křečovitě gesto míří vzhůru ke stropu a je to gesto proklínání.

Jindy Fritta dosáhl podobného účinku tím, že komponoval neživé věci vytržené z jejich přirozených funkcí, z každodennosti, v jakási zátiši. V symbol samovolně vyrůstající předměty, u nichž bychom tuto utajenou sílu nikdy nehledali. Autor je bez ladu kupí na pozadí kvádrového zdiva (*Terezínské zátiší*), nechává je podléhat zkáze a v šeru a vlhku skladišť (*Sklad nábytku*), dopouští, aby do jejich nedotknutelnosti zatínal spáry ostatný drát (*Stromy*). Dětské kočárky – na perokresbě tuší téhož názvu, lavírované a kolorované akvarelem – jakoby se rozhodly v návalu hysterického veselí opustit své malé chráněnce a sehrát nesmyslnou, ztřeštěnou pantomimu, poslední dějství cynické pohádky. Fritta je fixuje v okamžiku ztrnutí, nehybnosti, který bude vzápětí překonán. Znovu se, prázdné, pod vyzáblymi stromy za chladného svitu měsíce, jenž spoje osvětluje nádvorní kasáren, freneticky roztančí, protože na osudu malíčkových tady už nezáleží.

Všimněme si nyní blíže formálních prostředků, jichž Fritta v rozpětí tohoto souboru užívá. Základní konstrukci obrazu vytváří linie, pletivo plných robustních křivek vymezujících obrysy a tenkých ostrých čar, které sledují podružnější, nicméně stále ještě závažné detaily. Hmotu v tomto kompozičním vzorci modeluje lavírování. Ztemnělo a zmohutnělo, přechody syté šedi v černou jsou krátké, dramatizované do krajnosti neočekávanými vpády světelných staccat. Nejde vlastně o čistou kresbu – u některých prací je potlačena na minimum a převládá malebnější podání (*Ubikace starých v Kavalírce*, *Jediný dopravní prostředek*), jiné vykazují hodnoty jen ryze malířské (*Komíny terezínské pekárny*, *Dráha vedoucí do ghetta*). Výstižnější by bylo nazývat tuto techniku malbou tuší. Vrátime-li se do Frittova předterezínského období, jeví se v kontinuitě vývoje jako první (známý) článek řady *Pohled na Hradčany*. Fritta na něj navázal a ve vrcholných kracích dospěl právě v této poloze ke svému nejosobitějšímu výrazu. Kresby jsou v podstatě shrnutím jeho životní i umělecké zkušenosti a apelují na obdobnou zkušenost diváka.

Zatímco u první skupiny prací Fritta vyvíjel obsah díla ze skutečnosti jejím přepisem nebo přetavením osobitou vizí a umocněním myšlenkou, v další skupině hraje hlavní roli obrazotvornost; vlastní kreslířská práce následovala až po konceptu. Autor se pokusil, po vzoru Kubinové, o ilustrace v nejužším slova smyslu. Jeho vnitřní pohled se stal objektivním, odpoutal se od reality, vystoupil nad ni a v prorocké extázi sleduje její zápas s živly. Do volné asociace prvků vyňatých z terezínského prostředí zašifroval tragický pocit marnivosti a naléhavou otázku po smyslu lidského života. I provedení napovídá, že se poučil na Kubinovi. Čáry hustě kladené jedním směrem, jakoby vrhané nárazy víchru, bičují plochu papíru, víří v chuchvalcích mračen a koncentrují se do chvějivých, vibrujících objemů. Patří sem *Symbol loučení – Israel a Sara*, *Dvůr v sudetských kasárnách*, *Opuštěná zavazadla*, *Potopa – Volání o pomoc*, *Fantazie*, *Buben smrti a Věž smrti*.

V *Symbolu loučení* se dvě postavy, muž a žena, sklánějí k náhrobkům předků a

„V denním rozkazu ze 6. prosince 1942 bylo oznámeno otevření kavárny. Byla zřízena na náměstí vedle komandatury, provoz v ní byl denně od 10 do 19.30 hodin a míst tam bylo asi pro sto vězňů. Nesmíme si ji ovšem představovat jako normální kavárnu.“⁴⁰⁾

Prostředí terezínské kavárny, jednoho z mnoha zařízení, jež měla před světem zastírat funkci Terezína jako koncentračního tábora, vystihuje Fritta stejnojmennou kresbou. Plynu- le, nenásilně, zdrženlivými prostředky vtahuje diváka do – panoptika voskových figur. Vlád- ne zde ovzduší nejistoty a tísně. Za stoly sedí nešťastní, ubití starci i docela mladí lidé, je- jich pózy vyjadřují skleslost. Někteří položili před sebe na holou desku stolu vstupenku. Na pódiu vpravo hraje tříčlenná kapela, složená rovněž z vězňů; zdá se, že nástroje hudební- ků nevydávají tóny, že jsou jen rekvizitami v rukách loutek. Vlevo na zdi visí vyhláška tý- kající se pravděpodobně provozu, ukončená dvěma výstražnými vykřičníky. Oknem v čel- ní stěně s nápisem Kafeehaus – bývalou výkladní skříň, neboť kavárna byla adapto- vána z obchodu – je vidět ohradu zvýšenou ostnatým drátem a vojáka v uniformě. Vo- ják je podán úsporně a přesvědčivě, životný v postoji i gestu paží založených za zády. Stě- ny místnosti jsou obloženy dřevem; rytmus jeho vertikál navazuje na rytmus prken ohrady, s neúprosnou pravidelností členěné sloupky, a vyvolává dojem, že pocit bezprostředně hro- zícího nebezpečí, venku naléhavý, je tady zmírněn, ztlumen. Ale hned vzápětí znovu zneklid- ní děsivý detail: prázdné, bílé očníce lidí bezoka s duhovkou a zřítelnicí, s těžkými, unave- nými víčky. A ještě něco zaráží. V kavárně není personál. Nápadně velký ciferník hodin nad pódiem odměřuje čas. Do zavírací doby zbývá hodina a čtvrt. Kolik do konce života?

Soucí s osudem starých a nemocných vězňů v Terezíně a zároveň protest proti němu prolíná celým Frittovým dílem a vrcholí v monumentální kresbě *Ubikace* na půdě. Prostor ohraničený zprava i zleva krovem střechy se ztrácí ve střední části v nekonečnu a vyznačuje se opět prudkým stoupavým pohybem základny. Je doslova přecpán starými muži a ženami vyrvanými manipulací zruďné mašinerie z jejich prostředí a soustředěnými sem, na holou podlahu. Navyklá gesta, pohyby, intimní úkony jednotlivců se střetávají, odporují si, soužití se stává nesnesitelným. Nepohodlí a ztráta soukromí však nejsou největším zlem, jež obyvatele postihlo. Mezi zavazadly a ostatními, kteří jsou zaměstnáni svými myšlenkami ne- bo určitou činností, leží nemocní a umírající. Nikdo si jich nevšímá, nepečuje o ně.⁴¹⁾ Není to projev sobectví či krutosti druhých, ale jejich neadaptabilnosti v nelidských podmínkách, neschopnosti překonat izolaci vlastního údělu. Kresbu pokrývá řídké lavirování. Formální vý- stavba je obohacena o nový rys – předimenzování několika figur. Nápadná je v poměru k jiným disproporce postav v prvním plánu: polopostavy starce z profilu uprostřed, hlavy staré ženy s lorňonem vpravo a sedící staré ženy v popředí.

„Stadtverschönerung“ – zkrášlení města, to je heslo, kterým tábor žil v roce 1944 až do podzimních likvidačních transportů. ... Proč byla okrašlovací akce vyhlášena? Byl oče- káván příjezd mezinárodních komisí.⁴²⁾

Nacisté usoudili, že „by Terezín mohl být ukázán, že však musí být předem náležitě upraven.“⁴³⁾ Předběžně stanovili plán cesty, kudy by komise procházely, a nařídili úpravy. By- ly odstraněny ploty okolo chodníků. Náměstí bylo zoráno, oseto travou, byly upraveny zá- hony a pískové cesty, průčelí domů byla opravována a nově omítána atd. Vězňové, kteří pl- nili rozkazy udílené v rámci okrašlovací akce, „... celou komedii považovali spíše za zábav- nou změnu v jednotvárném táborovém životě. Předpokládali, že každý rozumný člověk ihned uvidí, že je to nahaná komedie a celý tento podvod prohlédne.“⁴⁴⁾ Skupiny příslušníků SS přijížděly na inspekce a kontrolovaly provádění prací. „Návštěva byla ohlášena na 23. červen 1944.“⁴⁵⁾

Rozsáhlé pdvody a potěmkiniády, jimiž se před příjezdem komisí nacisté snažili za- kryt skutečnou tvář Terezína, Fritta napadl kresbou *Kulisy pro komisi Meziná- rodního červeného kříže*. Průčelí obchodů s nápisy *Parfumerie* a *Lebensmittel* jsou opravdu kulisy, podpírané vzadu lištami.⁴⁶⁾ Za nimi leží kostry bývalých „občanů“ „Ži- dovského sídliště“, jak byl Terezín přejmenován. V popředí pod zamřížovaným oknem se na rozkaz křečovitě objímá mladík s dívkou. Jsou vyděšení, jejich obrovské oči vyjadřují hrůzu a obavy, zda sehrají svou roli k spokojenosti těch, kteří jim to přikázali. Za mřížemi pro-

„V denním rozkazu ze 6. prosince 1942 bylo oznámeno otevření kavárny. Byla zřízena na náměstí vedle komandatury, provoz v ní byl denně od 10 do 19.30 hodin a míst tam bylo asi pro sto vězňů. Nesmíme si ji ovšem představovat jako normální kavárnu.“⁴⁰⁾

Prostředí terezínské kavárny, jednoho z mnoha zařízení, jež měla před světem zastírat funkci Terezína jako koncentračního tábora, vystihuje Fritta stejnojmennou kresbou. Plynu- le, nenásilně, zdrženlivými prostředky vtahuje diváka do – panoptika voskových figur. Vlád- ne zde ovzduší nejistoty a tísně. Za stoly sedí nešťastní, ubití starci i docela mladí lidé, je- jich pózy vyjadřují skleslost. Někteří položili před sebe na holou desku stolu vstupenku. Na pódiu vpravo hraje tříčlenná kapela, složená rovněž z vězňů; zdá se, že nástroje hudební- ků nevydávají tóny, že jsou jen rekvizitami v rukách loutek. Vlevo na zdi visí vyhláška tý- kající se pravděpodobně provozu, ukončená dvěma výstražnými výkřičníky. Oknem v čel- ní stěně s nápisem Kafeehaus – bývalou výkladní skříň, neboť kavárna byla adapto- vána z obchodu – je vidět ohradu zvýšenou ostnatým drátem a vojáka v uniformě. Vo- ják je podán úsporně a přesvědčivě, životný v postoji i gestu paží založených za zády. Stě- ny místnosti jsou obloženy dřevem; rytmus jeho vertikál navazuje na rytmus prken ohrady, s neúprosnou pravidelností členěné sloupky, a vyvolává dojem, že pocit bezprostředně hro- zícího nebezpečí, venku naléhavý, je tady zmírněn, ztlumen. Ale hned vzápětí znovu zneklid- ní děsivý detail: prázdné, bílé oči lidé bezoka s duhovkou a zítelnicí, s těžkými, unave- nými víčky. A ještě něco zaráží. V kavárně není personál. Nápadně velký ciferník hodin nad pódiem odměřuje čas. Do zavírací doby zbývá hodina a čtvrt. Kolik do konce života?

Soucit s osudem starých a nemocných vězňů v Terezíně a zároveň protest proti němu prolíná celým Frittovým dílem a vrcholí v monumentální kresbě *U b i k a c e n a p ů d ě*. Prostor ohraničený zprava i zleva krovem střechy se ztrácí ve střední části v nekonečnu a vyznačuje se opět prudkým stoupavým pohybem základny. Je doslova přecpán starými muži a ženami vyrvanými manipulací zruďné mašinerie z jejich prostředí a soustředěnými sem, na holou podlahu. Navyklá gesta, pohyby, intimní úkony jednotlivců se střetávají, odporují si, soužití se stává nesnesitelným. Nepohodlí a ztráta soukromí však nejsou největším zlem, jež obyvatele postihlo. Mezi zavazadly a ostatními, kteří jsou zaměstnáni svými myšlenkami ne- bo určitou činností, leží nemocní a umírající. Nikdo si jich nevšímá, nepečuje o ně.⁴¹⁾ Není to projev sobectví či krutosti druhých, ale jejich neadaptabilnosti v nelidských podmínkách, neschopnosti překonat izolaci vlastního údělu. Kresbu pokrývá řídké lavírování. Formální vý- stavba je obohacena o nový rys – předimenzování několika figur. Nápadná je v poměru k jiným disproporce postav v prvním plánu: polopostavy starce z profilu uprostřed, hlavy staré ženy s lorňonem vpravo a sedící staré ženy v popředí.

„Stadtverschönerung' – zkrášlení města, to je heslo, kterým tábor žil v roce 1944 až do podzimmých likvidačních transportů. ... Proč byla okrašlovací akce vyhlášena? Byl oče- káván příjezd mezinárodních komisí.“⁴²⁾

Nacisté usoudili, že „by Terezín mohl být ukázán, že však musí být předem náležitě upraven.“⁴³⁾ Předběžně stanovili plán cesty, kudy by komise procházely, a nařídili úpravy. By- ly odstraněny ploty okolo chodníků. Náměstí bylo zoráno, oseto travou, byly upraveny zá- hony a pískové cesty, průčelí domů byla opravována a nově omítána atd. Vězňové, kteří pl- nili rozkazy udílené v rámci okrašlovací akce, „... celou komedii považovali spíše za zábav- nou změnu v jednotvárném táborovém životě. Předpokládali, že každý rozumný člověk ihned uvidí, že je to nahaná komedie a celý tento podvod prohlédne.“⁴⁴⁾ Skupiny příslušníků SS přijížděly na inspekce a kontrolovaly provádění prací. „Návštěva byla ohlášena na 23. červen 1944.“⁴⁵⁾

Rozsáhlé podvody a potěmkiniády, jimiž se před příjezdem komisí nacisté snažili za- kryt skutečnou tvář Terezína, Fritta napadl kresbou *Kulisy pro komisi Meziná- rodního červeného kříže*. Průčelí obchodů s nápisy Parfumerie a Lebensmittel jsou opravdu kulisy, podpírané vzadu lištami.⁴⁶⁾ Za nimi leží kostry bývalých „občanů“ „Ži- dovského sídliště“, jak byl Terezín přejmenován. V popředí pod zamřížovaným oknem se na rozkaz křečovitě objímá mladík s dívkou. Jsou vyděšení, jejich obrovské oči vyjadřují hrůzu a obavy, zda sehraji svou roli k spokojenosti těch, kteří jim to přikázali. Za mřížemi pro-

bleskuje nelidská tvář dalšího „obyvatele“, znetvořená strádáním v temnu vězení. Symbolizuje skrytý, vnitřní život Terezína, vytrácející se bránou v pevnostním valu do nenávratna, který komisi zůstal utajen. „Komise⁴⁷⁾ jela vždy kousek cesty autem a pak zase kus cesty šla pěšky. Cesta byla volena oklikami. Komise si nemohla ověřit rozlohu tábora ani to, jak tábor ve skutečnosti vypadá. Budilo to zdání města.“⁴⁸⁾ Přesto ze zpráv členů komise vyplývá, že režijní triky prohlédli.

Ani ne měsíc po návštěvě, 17. července 1944, byl Fritta spolu s třemi dalšími malíři z kreslírny – Haasem, Blochem a Ungarem – předvolán na velitelství SS. Očekávali nejhorší a nemýlili se. Zanedlouho byli předvedeni ještě dva vězňové, mladý brněnský architekt Norbert Troller a František Strass, obchodník z Náchoda. Přítomností Strasse se nebláhá předtucha umělců změnila v jistotu. Právě Františku Strassovi předávali totiž svá díla, neboť měl možnost je s pomocí statečných českých četníků propašovat za hranice Terezína. Kresby ilegálně odesílal příbuzným do Prahy a těm se pravděpodobně podařilo dostat je mimo území protektorátu.

Na jaře roku 1944, v březnu, našli esesáci při prohlídce několik kreseb ve Strassově slámníku. Oznamovali, že jejich objevením nastala velmi vážná situace, ale vyšetřování tehdy pro přípravy na návštěvu komise Červeného kříže odložili.

K večeru, po celodenním výslechu na velitelství SS, který vedl sám Eichmann, byli umělci i jejich rodinní příslušníci převezeni do Malé pevnosti. Stali se politickými vězni za zločin vyvíjení činnosti říši nepřátelské; nacisté ji označili termínem „Greuelpropagande und deren Verbreitung im Ausland“. Naštěstí nevěděli, že malíři před odvlečením do Malé pevnosti převážnou většinu prací ukryli. Bloch byl v Malé pevnosti ubit, ostatní postupně zařazováni do transportů. První odjel Ungar. Nemocný Fritta a Haas byli deportováni společně do Osvětimi I, kde Fritta zakrátko svému onemocnění podlehl.

Po válce – přežili ji pouze Haas a Troller – se bývalí spoluvězňové umělců vrátili do Terezína ještě jednou, aby přivezli jejich díla. Slova ing. A. Weisze, který se akce zúčastnil, jsou úvodem této studie. Soubor 170 Frittových kreseb a skic z let 1941 až 1944, je dnes uložen ve Státním židovském muzeu v Praze.⁴⁹⁾

Po stránce umělecké nebyly kresby dosud plně oceněny. Stávají se nedílnou součástí výstav s protivačnou tematikou u nás i v zahraničí, jako výraz postoje odvážného a neohroženého umělce, tvořícího na samém prahu smrti. Umělce, který proti válce a fašismu bojoval až do konce tím, co měl po ruce a čím uměl. Perem a tuší.

POZNAMKY

Za cenné informace, které mi poskytli pro zpracování této studie, děkuji dr. Z. Drobné, Z. Kolské I. de Vries, V. K. Kolskému, dr. H. Královi a ing. A. Weiszovi.

1) Bývalý terezínský vězeň, Frittův pamětník, bytem Praha 5, Holečkova 50. List z rodinné kroniky. Přílohy: DA (Dokumentační akce): Protokol z 3. 9. 1945, potvrzení z 3. 9. 1945.

2) Toman, P., Nový slovník čs. výtvarných umělců, 1947, díl I., str. 241.

3) Terežín, Výstava malíře Fritty, Siň Mánesa – listopad 1945.

4) Toman, I. c., 1907 v Ivančicích na Moravě.

5) Prohlédla jsem železničářské ročenky do r. 1928. Jediný Taussig, ovšem Otto, nikoli Josef, byl přednostou stanice v Raspenavě do r. 1928. V roce 1929 se jeho jméno v železničářské ročenke na mzdovém seznamu zaměstnanců drah, který je možno považovat za pramen velmi spolehlivý, už nevyskytuje.

6) Zdeňka Kolská, bytem Praha 7, Schnirchova 29. Frittova švagrová – její první manžel Otto Stránský byl Frittovým nevlastním bratrem.

7) Od 6. dubna do 6. května 1934.

8) Oddělení matrik ONV v Praze 1, Vodičkova 18.

9) Narodena 13. 3. 1909 v Praze.

10) Bratr ing. A. Weisze, před II. světovou válkou se vystěhoval.

11) The Artists of Terežín by Gerald Green, New York 1969, str. 44.

12) Založen v Mnichově r. 1896 Th. Th. Heinem a A. Langenem.

13) až 15) Publikováno v Simpliciu 1934–1935.

16) Státní židovské muzeum, inv. č. 174 166, 174 167 a 174 168.

- 17) až 24) Publikováno v *Simpliciu* 1934–1935.
- 25) 31. března 1935 vyšlo poslední dvojčíslo *Simplicia* (přejmenováno v září 1934 na *Simpl*). Poté bylo vydávání tohoto časopisu, pravděpodobně z politických důvodů, a není vyloučeno, že i pro finanční nesnáze, zastaveno.
- 26) Německý expresionista. Takřka od malířského stojanu byl povolán na frontu I. světové války, odkud se vrátil otřesen, s pocitem zániku všech etických hodnot, naplněn deziluzemi a nenávistí vůči společnosti. Po válce se v Berlíně znovu věnoval tvůrčí práci, ale peklo, jímž prošel, v něm zanechalo nesmazatelné stopy. Jeho kresby nabitě hořkostí a jízlivostí byly tak účinné, že je časopisy nakonec odmítaly uveřejňovat. Roku 1933 opustil Německo.
- 27) Litoměřický rodák žijící po celý život v Rakousku. Malíř-expresionista.
- 28) Informace dr. Zoroslavy Drobné, pracovnice Národního muzea v Praze.
- 29) *Bytem* Praha 1, Pařížská 20.
- 30) Šormová E., *Divadlo v Terezíně 1941–1945*, Památník Terezín, Severočeské nakladatelství Ústí nad Labem, 1973, str. 11.
- 31) Pod transportním číslem J 482.
- 32) *The Artists of Terezín* by Gerald Green, New York 1969, str. 44.
- 33) *Transport do Terezína* 2. července 1942 pod čísly AA1 709 a AA1 710.
- 34) Fritta patrně už od začátku – díky své pozici – usiloval o navázání kontaktu se známými v zahraničí, nejspíše v neutrálním Švýcarsku (o nichž se zmiňuje dr. H. Král). Chtěl prostřednictvím svých kreseb informovat širokou veřejnost o pravdivých poměrech v terezínském koncentračním táboře. Z tohoto aspektu je možno jeho činnost i činnost celé skupiny považovat za cílevědomý protifašistický odboj.
- 35) Lagus, K. – Polák, J., *Město za mřížemi*, NV SPB, Praha 1964, str. 88.
- 36) *ib.*, str. 106.
- 37) *ib.*, str. 198.
- 38) *ib.*, str. 222, str. 224.
- 39) *ib.*, str. 21.
- 40) *ib.*, str. 113 a 114.
- 41) „Aby mohli přežít, byli by staří potřebovali co největší péči. Ale nebylo místo, nebyli lidé, kteří by se byli mohli o ně starat.“
Lagus – Polák, I. c., str. 222.
- 42) Nacisté vyhověli žádosti Dánského a Švédského červeného kříže, kterou podporovaly vlády obou zemí, a žádosti Mezinárodního červeného kříže ve Švýcarsku o návštěvu Terezína.
Lagus – Polák, I. c., str. 165, str. 167.
- 43) *ib.*, str. 168.
- 44) *ib.*, str. 181.
- 45) *ib.*, str. 177.
- 46) „Ke zkrášení Terezína patřila úprava „obchod.“ Ve výkladních skříních byly vyloženy skutečně pěkné věci odebrané vězňům. Byly však neprodejné. V krámech musely být umístěny reklamní plakáty. Firemní štíty byly krásně upraveny a přebarveny.“
Lagus – Polák, I. c., str. 170.
- 47) Jejimi členy byli dva Dánové a zástupce Mezinárodního červeného kříže v Berlíně.
Lagus – Polák, I. c., str. 177.
- 48) *ib.*, str. 180.
- 49) Po převezení z Terezína do Prahy v r. 1945 byl deponován na ministerstvu školství a kultury, v roce 1963 byl předán do Státního židovského muzea v Praze. Zde byl spolu se třemi náčrtníky z téhož období zkatalogizován a opatřen inventárními čísly od 174 001 do 174 172.

LITERATURA

- Theresienstadt, Europa-Verlag, Wien 1968.
Šormová E., *Divadlo v Terezíně 1941–1945*, Památník Terezín, Severočeské nakladatelství Ústí n. L. 1973.
The Artists of Terezín by Gerald Green, New York. 1969.
Lagus K. – Polák J., *Město za mřížemi*, Naše vojsko, Svaz protifašistických bojovníků, Praha 1964.

KATALOGY VÝSTAV

- Otto Ungar, terezínské obrazy a kresby, Památník Terezín 1970.
Petr Kien, obrazy a kresby, Památník Terezín 1971.
Umění v Terezíně 1941–1945, Památník Terezín 1972.

Příspěvek k starším dějinám Terezína

Miroslav Kryl

(I. V DOBĚ DO 1. SVĚTOVÉ VÁLKY)

Založení Terezína je nerozlučně spjato se vznikem pevnostní soustavy, jež v sobě zahrnovala tzv. velkou pevnost, uvnitř které vzniklo pevnostní městečko, předsunutou malou pevnost (zvanou „Fort B“) a další pevnostní články (mimo jiné i opevněný prostor mezi „velkou“ a „malou“ pevností), rozšiřované o nově budované objekty zejména v 1. pol. 19. století.

Hlavní příčinou, proč došlo k vybudování Terezína a jeho pevnostního komplexu, byl pro Rakousko málo úspěšný průběh válek s Pruskem, vedených v l. 1740—1779. Během tažení v r. 1741, o tři léta později i v l. 1756—57 pronikly pruské armády nebo vojska spojenců krále Bedřicha II. rychle do nitra Čech a po dvakrát v této době dobyly Prahu. Nepřítel postupoval vždy nejkratším a nejvýhodnějším směrem, od Drážďan, a po překročení Krušných hor pronikal severozápadním pohraničím Čech, po levém labském břehu a údolím řeky Ohře do vltavské kotliny a ku Praze. Po obsazení Litoměřic a Lovosic si zde pruská vojska zřizovala zásobovací základny a k dopravě nákladů ze Saska i opačným směrem výhodně využívala labské vodní cesty. Poslední pruské tažení v l. 1778—79 nebylo již pro útočníka zdaleka tak úspěšné jako před čtvrt stoletím; přesto se pruská, byť jen krátkodobá okupace částí severních a severovýchodních Čech a Chomutovska stala pro rakouské vojenské odborníky popudem k tomu, aby prosadili zesílení a modernizaci dosavadních a stavbu nových opevnění.

Přestože se Habsburkové ani v poslední čtvrtině 18. století nesmířovali se ztrátou Slezska a usilovali o jeho znovuzískání, byla nakonec rakouská politika i strategie duncena postupovat defenzivně a zajišťovat obranu především českých zemí proti daleko iniciativnějšímu protivníkovi. Rozhodující vojenské a politické kruhy ve Vídni vycházely z předpokladu, že cílem pruských válečných tažení bude i nadále v Čechách Praha a na Moravě Olomouc a že na obraně těchto měst, vybudované na předsunutých liniích, závisí bezpečnost Vídně. Proto byla v té době zesílena olomoucká a chebská opevnění a posílena pražská pevnostní soustava. Hradec Králové dostal nové opevnění v l. 1766—1788. Vojenští inženýři ve Vídni naléhali na výstavbu nových opevnění i na severní Moravě a ve frýdlantském výběžku, ale z těchto rozsáhlých projektů nakonec sešlo. Realizovaly se však plány dvou nových pevností v severovýchodních a severních Čechách: V r. 1780 se v prostoru obce Ples u Jaroměře začalo se stavbou pevnosti a města, nazvaného později Josefov. V téže době rozhodl císař Josef II. o vybudování nové pevnosti poblíž soutoku Labe s Ohří — Terezína.¹⁾

Bylo několik důvodů, pro něž se rakouští vojenští specialisté rozhodli opevnit právě tento prostor nedaleko Litoměřic. Zamýšlenému strategickému záměru vyhovovala výhodná poloha nové pevnosti, k jejíž obraně bylo možno využít řek Labe i Ohře. Hlavním strategickým posláním Terezína bylo ovládnutí suchozemské cesty od Drážďan

směrem ku Praze a kontrola (i využití) labské vodní cesty. Funkce pevnosti po dobu války byla vrchním velením ve Vídni velmi přesně vymezena. Předpokládalo se, že v okamžiku vpádu silných nepřátelských vojsk ze Saska pevnost sice nezabrání jejich dalšímu proniknutí do vnitrozemí, ale její obrana bude tak mohutná, že ji nepřítel nebude moci obejít a ponechat si ji v týlu. Obránci pak budou odolávat do té doby, než přijdou na pomoc polní vojska, pro něž v pevnosti budou připraveny operační zásoby. V případě útoku vlastních vojsk směrem do Saska měla pevnost sloužit jako základna pro útočící vojenské formace.

1. Vybudování tereziánského pevnostního systému

Císařské rozhodnutí o založení pevnosti pochází z ledna r. 1780; své jméno dostala na počest tehdy ještě žijící císařovny Marie Terezie, jejímž byl Josef II. spoluvláděm. V létě téhož roku se naplno rozběhla stavba cest a byly zahájeny stavební práce (terénní úpravy a doprava stavebního materiálu), na nichž se vedle vojenských ženijních oddílů podíleli i najatí nevolníci z okolí. Další výstavbu už prováděli hlavně kvalifikovaní řemeslníci a dělníci. Nejdříve však byly zrušeny a zbourány dvě vesnice, které ležely přímo v prostoru zřizované pevnosti. Obyvatelé Německých Kopist a Trávčic se museli za výkupné vzdát svého majetku a vystěhovat. V říjnu r. 1780 zavítal císař do Litoměřic a prohlédl si místo budoucí pevnosti, jež v té době bylo nepřehledným stavenišťem. Dne 10. října položil základní kámen k jedné z pevnostních stavb, tzv. kavalíru IV (v dnešním Parku dukelských hrdinů). O týden dříve, 3. října, zahájil stavbu pleské (josefovské) pevnosti.

Tereziánské pevnostní objekty se budovaly souběžně a stavba probíhala na tehdejší dobu neobyčejně rychle a plynule. Grandiózní projekt byl v podstatě realizován do r. 1790, kdy byly dostavěny všechny hlavní pevnostní články, vybudováno nové řečiště Ohře s mostem, vojenské reprezentační budovy, kasárny, vojenská nemocnice a další. V červnu r. 1790 byl za přítomnosti velitele rakouského ženijního vojska a hlavního tvůrce projektu tereziánských pevností generála K. Pellegriniho přezkoušen zavodňovací systém a pevnostní komplex prohlášen za bojeschopný. Rychlým tempem pak pokračovala výstavba dalších městských domů, řazených podle geometricky přesného půdorysu, s obdélníkovými náměstími a systémem pravoúhle se sbíhajících ulic. I civilní výstavba byla podřízena vojenským účelům a domy uniformního stylu směly být nejvýše jednopatrové. Civilní reprezentativní budovy, kostel postavený v l. 1806—10 i radnice z r. 1830, svou honosností daleko předstihuje tzv. Wieserův dům (dnes Posádkový dům armády). Postavil si jej v l. 1784—88 zbohatlý podnikatel, který vyráběl pro stavbu pevností cihly. (V dočasné manufaktuře, zřízené přímo na tereziánském katastru, pracovalo několik tisíc cihlářských dělníků.) Při výstavbě pevnosti se spotřebovalo obrovské množství stavebního materiálu; jen cihel se muselo ročně vyrobit přes 20 miliónů kusů. Ze značné vzdálenosti se na stavbu dopravoval kvalitní kámen, dřevo a vápno. Tereziánské pevnosti a část města byly postaveny na částečně bažinaté půdě, jež musela být zpevňována kladením roštů z dubových klád, na něž se pokládaly větve, sypalo kamení a navázela zemina.²⁾

Výstavba Tereziína stála podle odhadu asi 11—12 miliónů zlatých. Byla to mrtvá investice, která — stejně jako výstavba dalších nákladných staveb tohoto druhu v monarchii a udržování velké námezdne armády — značně zvyšovala daňové břemeno obyvatelstva. Na druhé straně je třeba říci, že — byť v omezené míře — výstavba pevností přispěla k hospodářské prosperitě kraje a tím i ke změnám ve společenské skladbě. Ve formě vyplácených mezd se část vynaložených finančních prostředků vracela, pokud jde o výstavbu Tereziína a Josefova, do českých zemí. (V l. 1780—81, před zrušením nevolnictví, pracovalo na stavbě tereziánské pevnosti velké množství nevolní-

ků, všichni za mzdu). I když konjunktura při těžbě či zpracování stavebního materiálu, jeho dopravě a při obstarávání prací na stavbě pevnosti byla jen dočasná, mohli podnikatelé svůj zisk investovat do dalšího podnikání. Platí to i o obchodnících se železným a nejrůznějším materiálem, který vojenské úřady objednávaly pro vnitřní vybavení pevnostních staveb a budov.

2. Stručný popis tereziánských pevností

Tereziánský pevnostní komplex, dobudovaný na konci 18. století, byl rozčleněn na tři pásma: vnější, střední a vnitřní (srov. plánek v příloze). Další předsunuté pevnostní články, spojené s hlavní a malou pevností, byly postaveny v době napoleonských válek. V 19. století bylo dále vybudováno opevnění labské předmostí a dělostřelecké pevnůstky na vzdálených návrších Perné, Homolka a Křemín. Stalo se tak v době, kdy tereziánská pevnostní soustava stále více zastarávala v souvislosti s vývojem nových dělostřeleckých zbraní a válečné taktiky ve srovnání s 18. stoletím.

Hlavní pevnost byla podle projektu postavena ve tvaru protáhlé osmiúhelníkové hvězdice o délce strany 380 metrů. Vlastní opevněná plocha tu zaujímá rozlohu asi 36 hektarů a vnitřní obvod pevnosti měří 3040 metrů. Základem bohatě členěné pevnostní soustavy — obdobně jako je tomu v josefovské pevnosti — je 8 pětibokých bašt (bastionů), vzdálených od sebe 390 metrů. Čtyři z bastionů byly přeměněny v uzlové body obrany, tzv. kavalíry. Jsou to mohutné pětiboké jednopatrové stavby s kasematami, určenými jednak pro ubytování vojska v době války, jednak jako skladiště, zásobárny, polní nemocnice atd. Všechny vnitřní prostory opevnění jsou opatřeny půlkruhovými klenbami.

Malá pevnost* byla vybudována odlišně od původního, mnohem jednoduššího projektu. Na pravém břehu Staré Ohře vznikla samostatná pevnostní stavba s obdélníkovým půdorysem a čtyřmi pětibokými bastiony v rozích. Tu stranu pevnosti, která je přivrácena k městu a velké pevnosti, tvoří zděný kasematový trakt. Hlavním úkolem malé pevnosti byla ochrana vodních stavidel a celého zavodňovacího systému a kontrola labské vodní cesty, od níž je pevnost vzdálena na dostřel tehdejších děl.

Na rozdíl od Tereziína je josefovský pevnostní systém, dobudovaný v podstatě r. 1787, třídlínný, avšak jedině jeho horní (hlavní) pevnost je svou velikostí a strukturou srovnatelná s tereziánským komplexem. Tzv. dolní pevnost na pravém břehu Labe (směrem k Jaroměři) a zvláště pak pevnůstka (tvrz) Brdce na nedalekém návrší (dnes jsou z ní patry jen zbytky) jsou ve srovnání s tereziánskou malou pevností mnohem jednoduššími stavbami.⁵ Josefovský pevnostní systém byl vybudován v těsné blízkosti soutoku Labe s Metují, zatímco tereziánský — vzhledem k odlišným terénním podmínkám — je od soutoku Labe s Ohří umístěn relativně mnohem dále.

Celá tereziánská pevnostní soustava se skládá z 55 pevnostních článků. Důmyslný komplex, postavený — stejně jako Josefův — podle zásad francouzské pevnostní teorie 18. století (tzv. meziérské školy), je ukázkou vrcholného umění pevnostního stavitelství té doby.

Po svém dobudování a umístění silné posádky ve zdejších rozlehlých kasárenských objektech stala se tereziánská pevnost baštou vojenské a tím i politické moci

* Pokud užíváme tohoto pojmenování jako technického termínu, pak je píšeme — i v souladu se soudobými prameny — s malým začátečním písmenem. V další části stati budeme hovořit o zdejší věznici či trestnici, jež se zejména v době nacistické okupace stala výlučným pojmem. Potom budeme, a to i v souvislosti se starou historií, užívat velkého počátečního písmene u přídatného jména „Malá“.

přibývá českých obyvatel. České národní snahy v kulturní a školské oblasti se však jen těžce prosazují proti ekonomicky mnohem silnějším kulturním a školským spolkům, jež má v ruce německá buržoazie, především litoměřická.

Terezínské školství jako celek ovšem výrazně zaostávalo za potřebami města. Nejprve zaznamenalo pronikavější rozmach nižší německé školství. V r. 1882 byla otevřena první německá mateřská škola a o šest let později byla dosavadní německá trojtřídká přeměněna na školu pětitřídní.

V r. 1882 zřídila česká školská matice první útulek („opatrovnu“) pro české děti. V následujícím roce bylo zahájeno vyučování v první české škole v Terezíně; byla jí soukromá jednotřídká, umístěná v pronajatých prostorách jednoho z občanských domů. První česká veřejná škola, zpočátku rovněž jednotřídní, byla městskou radou zřízena v r. 1895. Neměla — na rozdíl od německé obecné školy — dlouho vlastní budovu a vyučovalo se v místnostech radnice. Teprve r. 1913 byly otevřeny 4 české třídy. Podle statistických údajů bylo v r. 1890:

žáků celkem	německých dětí	českých dětí	žáků vyš. tříd (bez bližších údajů a uved. nár.)
492	329	128	35

Školní kronika zaznamenala v r. 1901 jen počet německých žáků, který poklesl na 230. Protože počet civilních obyvatel města se podstatně neměnil, je zřejmé, že během oněch 11 let se zvýšil počet dětí, navštěvujících českou školu.¹³⁾

Koncem 19. století došlo k obratu ve vývoji národnostního složení terezínského obyvatelstva a v r. 1910 již počet českých občanů převýšil počet Němců. Ukazují to údaje z konce r. 1890. Úřední statistika v těchto výsledcích ovšem neodlišila národnostní složení vojáků a civilních občanů.

Obyvatel. cel.	Z toho aktiv. voj.	(Civil. ob.)	Něm. nár.	Čes. nár.	Ostat.	Neud.
7215	4268	(2947)	3849	3132	63	171

Pro dvě další desetiletí již máme k dispozici údaje ze všestranně a dokonaleji zpracovaných statistik, které zachycují výsledky sčítání obyvatelstva na konci let 1900 a 1910. Z tabulky, kterou jsme tak mohli sestavit, vyplývá, že od r. 1890 značně poklesl početní stav terezínské posádky, zatímco počet civilních občanů se mírně zvýšil. Úbytek vojáků souvisel s přemístěním některých vojenských těles do jiných posádek, v některých případech dokonce i mimo Čechy.

Rok	Obyv. celkem	Aktiv. voj.	Civil. ob.	Z toho Něm.	Čechů	Ostatních	Neudáno
1900	7046	3998	3048	1703	1204	12	49
1910	6094	2996	3098	1352	1692	54	—

Pro r. 1910 uvádí úřední údaj existenci české trojtřídní a německé pětitřídní obecné školy a německou průmyslovou pokračovací školu. Roku 1895 dostala německá obecná škola vlastní budovu, zatímco české třídy se i nadále tísnily v nevyhovujících

prostorách. Zostření národnostního zápasu vyvolalo zřízení německé dívčí měšťanky v r. 1912; ta se však musela spokojit s umístěním ve vojenské budově, jež dříve sloužila jako velitelství pevnosti.¹⁵⁾

Terezín zůstal i po zrušení pevnostního určení (od konce 80. let 19. stol.) uzavřen svými hradbami, nemohl se rozrůstat a nevznikal zde průmysl. Hospodářsky daleko zaostal za jinými městy; v r. 1900 se odsud přestěhoval do blízkých Litoměřic jeden z mála významnějších průmyslových podniků (koželužna). Existenční zajištění obyvatelstva bylo nadále odkázáno převážně na přítomnost velké vojenské posádky.

Vybudování a udržování nákladných pevností Terezína a Josefova bylo z hlediska rakouské politiky opodstatněné jako účinný nástroj proti Prusku, a to i po smrti Bedřicha II. (r. 1786). Zvrat nastal po vypuknutí Velké francouzské buržoazní revoluce r. 1789. Brzy poté se obě monarchie spojily v boji proti revoluční Francii. Těchto kontrarevolučních tažení a později i válek s napoleonskou Francií se zúčastnila také vojska terezínské posádky, zejména zdejší pěší granátnický pluk č. 42, dislokovaný v Terezíně krátce po dobudování pevností. Terezín ani Josefov však přímo do válek s Francií nezasáhly a místa bojů byla od obou pevností značně vzdálena. V r. 1813 se sice terezínská pevnost rozšiřovala o některé nové stavby, ale pro rakouské válečné přípravy bylo daleko důležitější urychleně zřizované předmostí u Mělníka. Kromě toho právě taktika francouzské revoluční armády a strategie Napoleonových generálů vpravdě pohřbily někdejší význam fortifikací. Za napoleonských válek nehrály pevnosti žádnou roli a jejich význam po celé 19. století i nadále klesal.¹⁶⁾

Význam si podržely pouze vojenské sbory v pevnostech umístěné. Po r. 1790 nebylo významnější války, kterou monarchie vedla, aby se jí nezúčastnila vojska z Terezína. Závěr protinapoleonského tažení v r. 1815, v okamžiku francouzské porážky u Waterloo, zastihl terezínské granátníky při obléhání pevnosti Besançon, kde k boji nakonec už nedošlo. V r. 1816 byl pluk pojmenován „Wellington“. Rakouský císař jej totiž slavnostně propůjčil do vlastnictví anglickému maršálu A. Wellesleyovi, vévodovi z Wellingtonu, vítězi nad Napoleonem. Změněné evropské poměry a politika Svaté aliance daly alespoň na čas zapomenout i dávnému nepřátelství s Pruskem. K svěcení praporů Wellingtonova pluku přijel r. 1834 do Terezína dokonce sám pruský král Bedřich Vilém III.¹⁷⁾

Terezínské pevnosti a její posádky se okrajově dotklo i potlačení revoluce v r. 1848. Na jaře tohoto roku si terezínští měšťané vymohli řádnou volbu nového, „konstitučního“ starosty a rozšíření městské rady, jejíž někteří členové podali demisi. Litoměřický krajský hejtman, postrašený událostmi, volby dodatečně potvrdil. Byla ustavena terezínská národní garda (německá), která se údajně skládala ze 130 mužů. Podle kronikářských zpráv byla na jaře 1848 pevnost „od vojska zcela opuštěna“. Když však národní garda chtěla převzít strážní službu uvnitř města i pevností, zasáhl velitel polní maršálek Pidoll zu Quintenbach. Povolal z dovolené granátníky z 42. pluku a ti pevnost obsadili. Vybrané jednotky terezínské pevnostní posádky zůstávaly v pohotovosti k případné asistenci v litoměřickém kraji i vzdálenějším okolí.¹⁸⁾ Potlačení pražského červnového povstání r. 1848 se zúčastnily některé útvary 42. terezínského pěšího pluku, dislokované tehdy v Praze a některých jiných posádkách, které si podřídil generál Windischgrätz. V létě téhož roku byl 42. pluk poslán do kontrarevoluční války v severní Itálii, kde se zúčastnil pod velením maršálka Radeckého bitvy u Custozy. V říjnu r. 1848 se jiné oddíly pluku, podřízené Windischgrätzovi, zúčastnily potlačení revolučního výbuchu ve Vídni. Na jaře a v létě r. 1849 byl pluk poslán do Uher k potlačení maďarské revoluce. Zúčastnil se i závěrečných bojů, v nichž byla poražena maďarská revoluční armáda. [Pluk byl tehdy dočasně přidělen ruské carské

divízi generála Panutina.) V r. 1859 se několik praporů zúčastnilo italského tažení, včetně prohrané bitvy u Solferina.¹⁹⁾

V l. 1864—66 vyvrcholily rozpory mezi Rakouskem a Pruskem v otázce nadvlády nad sjednocujícím se Německem. Došlo k poslednímu válečnému střetnutí obou států, v němž pevnosti Terezín a Josefov opět nesehrály žádnou roli. Význam si podržely pouze polní útvary, které ovšem krátce po vypuknutí konfliktu pevnost opustily. Dva pěší josefovské prapory se 28. 6. 1866 zúčastnily prohrané menší bitvy u České Skalice. Samotná josefovská pevnost se na válku připravovala od dubna a podle některých údajů v ní v okamžiku vypuknutí války bylo připraveno k boji 5000 vojáků. Avšak 2. pruská armáda, postupující ze Slezska, se Josefovu vyhnula a zamířila dále ke Dvoru Králové. Nejinak tomu bylo s terezínskou pevností. Z pěších pluků č. 42 a 73 a z praporu polních myslivců byla vytvořena polní pěší brigáda, která byla vyslána k hranicím. (Hraniční přechody u Náchoda rakouská obrana neuhájila.) Později byla přemístěna přes Moravu do Uher a Dolního Rakouska. (To již bylo po drtivé porážce rakouských vojsk u Sadowé 3. 7. 1866.)

Pruské armády, postupující v létě r. 1866 od severozápadu, překročily v červenci Krušné hory a přes Velemin, Třebenice a Budyni n. O. mířily na Prahu. Terezínskou pevnost nevzaly vůbec na vědomí; její slabá posádka si sotva mohla dovolit vážně zasáhnout. (K menší šarvátky rakouské jízdní hlídky, vyslané z Terezína, se silnějším pruským jízdním oddílem došlo v Lovosicích 8. 7. 1866. Téhož dne Prusové obsadili Prahu.) Dne 26. července bylo mezi Rakouskem a Pruskem uzavřeno příměří. Následujícího dne pronikl jeden terezínský prapor, zesílený jízdou a dělostřelectvem, k Neratovicům a rakouští ženisté vyhodili do povětří železniční most na trati Praha—Liberec. To byla vedle kontroly železničního spojení mezi Prahou a Lovosicemi jediná závažnější úloha, kterou pevnost v této válce sehrála. Dne 23. srpna 1866 byl uzavřen mír a pruská vojska začala opouštět Prahu a Čechy.²⁰⁾

Když v r. 1879 uzavřelo Rakousko-Uhersko tajný vojensko-politický spolek s Německem (v r. 1882 k němu přistoupila Itálie a vznikl oficiálně proklamovaný Trojspolek), ztratily pevnosti Terezín i Josefov jakékoli strategické odůvodnění. V r. 1888 bylo proto jejich pevnostní určení zrušeno a zbourány některé součásti pevnostních systémů, zejména úzké brány, které tvořily překážku pro nové komunikace. V r. 1897 byly v Terezíně sneseny dvě nejhezčí pevnostní brány, klasicistně vyzdobené — saská (litoměřická) a pražská (bohušovická). V r. 1891 byly v Josefově zbourány dvě brány — Jaroměřská a Hradecká a r. 1905 Novoměstská. K úplnému zbourání všech dalších došlo r. 1919.²¹⁾

V r. 1910 měla terezínská posádka mírový stav 2996 mužů; v Josefově se v té době nacházelo 2612 aktivně sloužících vojáků.

Výčet vojenských těles, útvarů, velitelství a rozsáhlých týlových zařízení v Terezíně, jež bylo mobilizací možno mnohonásobně zvětšit, byl úctyhodný. (Od r. 1868 platila v Rakousku-Uhersku všeobecná branná povinnost.) Podle soudobé úřední statistiky byly v Terezíně umístěny: velitelství 29. pěší divize, 57. pěší brigáda, náhradní kádr praporu polních myslivců, dragounského pluku č. 1 a hulánského pluku č. 11, polní dělostřelecký pluk č. 26, těžká houfnicová divize č. 9, dělostřelecká houfnicová divize č. 26, dělostřelecká zbrojnice, vojenské sklady a zásobárny, vojenské zdravotnické zařízení č. 13 (včetně posádkové nemocnice) a vojenský soud. V l. 1910—11 se do Terezína vrátil z Hradce Králové pěší pluk č. 42, složený převážně z německých vojáků (z doplňovacích okresů Litoměřice a Č. Lípa) a z malé části z českých branců z okr. Roudnice n. L. Jeho odloučené útvary byly od konce minulého století rozmístěny — v podstatě až do r. 1913 — v různých posádkách v Bosně a Hercegovině.²²⁾

4. Dějinné osudy Malé pevnosti do r. 1914

Terezínský ani josefovský pevnostní systém svou hlavní, tj. vojensko-strategickou úlohu nesplnil. Zato však v obou lokalitách byly zřízeny těžké pevnostní vězňice („Festungs Stockhaus“). V případě Terezína bylo k těmto účelům využito předního kasematového traktu Malé pevnosti, jenž mohl pojmut až 800 vězňů. Archivní materiály k starším dějinám Malé pevnosti nejsou dosud probádány, a tak jsme odkázáni na jiné, často málo spolehlivé prameny, anebo musíme v mnoha případech vyslovit jen domněnky.²³⁾ Oprávněně je možno se domnívat, že Malá pevnost byla ve svých starších dějinách především vojenskou vězňicí a trestnicí. Pravděpodobně po r. 1815 začíná zdejší pevnostní vězení plnit represivní funkci zaměřenou proti politickým delikventům a pevnost je srovnatelná se Špilberkem, Josefovem, Olomouckou a hradeckou pevností. Tento její charakter zesiluje a je prokazatelnější po porážce revoluce v l. 1848/49 a vrcholí v době I. světové války. Z doby před r. 1848 můžeme jen předpokládat, že v Terezíně došlo k věznění revolučních Poláků či italských revolucionářů. Literatura o josefovské pevnosti uvádí věznění Francouzů z doby Napoleony, polských revolucionářů (bez specifikace, zda šlo o účastníky povstání z r. 1830) a Jihošlovánů, rovněž bez bližšího určení. Zajímavá je informace o tom, že v josefovských kasematech byl vězněn rakouský generál Mack, pod jehož velením kapitulovala rakouská armáda na Rýně; Napoleon se tehdy bez boje zmocnil pevnosti Ulmu (21. 10. 1805). K oběma lokalitám uvádí zejména memoárová literatura věznění těžkých kriminálních delikventů.²⁴⁾

Rozhodně nejvýznamnějším vězněm Malé pevnosti před I. světovou válkou byl Alexander Ypsilanti ml., vůdce řeckého povstání proti turecké nadvládě v r. 1821. Jde o velmi závažnou osobnost řeckých novodobých dějin a revoluční národně-osvobozenecké války, kterou Řekové vedli v l. čtvrtině 19. stol. Tehdy skončil boj jen částečným vítězstvím, po řadě krvavých bojů a tureckých masakrů. Hlavní podíl na zřízení řeckého nezávislého státu r. 1828 mělo tažení ruských vojsk na Balkáně.

A. Ypsilanti se zúčastnil napoleonských válek jako vysoký důstojník carské armády. I po jejich skončení žil v Rusku a stal se jedním z vůdčích představitelů tajného kroužku řeckých revolucionářů v Oděse. Tato ilegální organizace se rozhodla r. 1821 vyvolat povstání v podunajských provinciích turecké říše. Brzy zjara překročila malá skupina pod vedením Ypsilantiho zamrzlou řeku Prut na hranicích Moldávie a Valašska (dnešní území Moldavské SSR a Rumunska). Řeckému povstaleckému vojsku se podařilo obsadit Jasy (Kišiněv) a Bukurešť. Avšak pro národnostní, ale zejména sociální rozpory s bohatými řeckými třídami, šlechtou a zejména obchodní buržoazií se domácí, ve své většině rolnické obyvatelstvo k povstání nepřipojilo. Po krvavých bojích s tureckou přesilou a přes hrdinný odpor řeckých povstaleckých vojsk bylo povstání v červnu 1821 poraženo.

Řecká vedoucí skupina poté uprchla do Sedmihradska, kde byla okamžitě internována rakouskými úřady. Řekové byli nejdříve vězněni v mukačevském hradě; v r. 1823 byl A. Ypsilanti se svými bratry a dalšími vězni převezen do terezínské Malé pevnosti. Podrobnější (a zatím jediné známé zprávy) o jejich terezínském pobytu se vztahují až k r. 1827.²⁶⁾ Vyplývá z nich, že A. Ypsilanti byl umístěn v samovazbě, ale měl možnost se stýkat s ostatními Řeky. V cele měl stůl, židle a polní lůžko. Před jeho celou stál neustále strážný s nabitou puškou.

Bratři Ypsilantiové si zřejmě pro svůj šlechtický původ a Alexandrovu někdejší vysokou hodnost v ruské armádě získali sympatie velitele terezínské pevnosti generála Chiesy. Ten požádal dvorskou válečnou radu ve Vídni o zmírnění podmínek jejich věznění v Terezíně, zejména o to, abysí mohli na vlastní útraty přilepšit na stravě. Vídeň však tyto návrhy odmítla a povolila pouze nákup nového nábytku do cel řeckých vězňů. Podle memoárů rakouské hraběnky L. Thürheimové byl A. Ypsilanti v r. 1827 již těžce nemocen a jeho špatný duševní stav prý zhoršovaly výčitky bratrů,

týkající se povstání v Podunají. Velmi byl deprimován tím, že za celou dobu věznění neměl žádné zprávy od matky ani přátel. V cele údajně psal své paměti. Když se však dověděl, že mu má být rukopis zabaven, spálil jej. Na podzim r. 1827, kdy byl již skutečně na pokraji smrti, se začala rozbíhat kampaň k jeho záchraně, kterou rozvířila hraběnka Thürheimová a do níž zasáhla i carská diplomacie. (Sestra L. Thürheimové byla provdána za jednoho z nejmocnějších carských diplomatů, knížete Razumovského.) Na novou návštěvu do Terezína přijela se sestrami Thürheimovými i Terezie Chotková, sestra nejvyššího purkrabího Karla Chotka, který byl do událostí rovněž vtažen. Kněžna Razumovská požádala Metternicha, který se na podzim r. 1827 léčil v Teplicích (v téže době tam pobýval i carský vyslanec Tatiščev), aby byl Ypsilantimu povolen léčebný pobyt v tamních lázních. Její žádost podpořil i Chiesa, a tak Ypsilanti skutečně 26. září 1827 do Teplic odjel. Poté se snaha jeho šlechtických příznivců soustřeďovala na prodloužení jeho teplického pobytu, aby se eventuálně dosáhlo úplného zrušení internace. Ypsilanti se však musel 5. října do Terezína vrátit. V téže době došlo k Tatiščevově demarši u Metternicha, při níž ruský vyslanec na carův pokyn požádal o Ypsilantioho propuštění. Teprve 16. října k němu dal rakouský císař souhlas, ovšem s podmínkou, že bratři Ypsilantiové se usadí na vykázaném místě monarchie. Řekové s touto podmínkou souhlasili; 25. listopadu 1827 byli propuštěni a odjeli z Terezína do Prahy. Metternich se dal, jak vyplývá z policejních hlášení, o jejich cestě podrobně informovat. Po přespání v Praze odjela 27. listopadu skupina propuštěných řeckých vězňů v doprovodu policejního agenta do Vídně, odkud měli odcestovat do Verony, kde jim byl vykázan pobyt. Cestou se však Alexandrův stav prudce zhoršil a do Vídně dojel ve vysokých horečkách. Zemřel 31. ledna 1828 v bytě Razumovských; bylo mu tehdy 35 let.

Malá pevnost sehrála smutnou roli i při perzekuci revolučního hnutí v r. 1848. Průzkum archivních pramenů, který provedl A. Romaňák, potvrdil, že zde byli věznění někteří účastníci pražského červnového povstání. Proslulejší, ovšem ve smutném smyslu toho slova, jsou v tomto směru kasematy josefovské a olomoucké pevnosti; máme na mysli nezdařený pokus o povstání v květnu 1849 (tzv. májové spiknutí), při jehož odhalení byli mj. zatčeni Josef Václav Frič a Karel Sabina. První z nich byl uvězněn v Josefově, druhý v Olomouci.²⁸⁾

Podle Romaňákova spolehlivého zjištění byli na Malé pevnosti věznění účastníci potlačeného Kossuthova povstání v Uhrách a zajatci z bojů v severní Itálii. V poslední době se podařilo ověřit údaje o maďarském vězni Malé pevnosti jménem Sándor Rozsa, o němž nacházíme v literatuře o Terezíně roztroušené zmínky. Tento vůdce maďarských zbojníků byl od r. 1859 vězněn v tyrolském pevnostním vězení v Kufsteinu. Tamní věznice byla r. 1865 zrušena a Rozsa převezen do Terezína, kde ho r. 1867 zastihla amnestie. O jeho dalších osudech, o činech za něž byl uvězněn, ani o okolnostech jeho terezínského pobytu zatím nic bližšího nevíme.²⁹⁾ Ve zprávách kronikářů a buditelských pracovníků z Podřipska se v r. 1849 objevuje záznam očitého svědectví o průvodu asi 100 „Neapolitánů a Siciliánů“, kteří byli do Malé pevnosti vedeni v okovech.³⁰⁾

Velmi málo zatím víme o polské vězeňkyni Anně Rožycské, která byla v Malé pevnosti vězněna v 50. letech minulého století. Tato polská hraběnka byla patrně odsouzena a uvězněna za protirakouskou agitaci v Haliči. Údajně zemřela v Terezíně v den svého amnestování, 6. 5. 1856.³¹⁾ Další významnější osobnost se objevuje na scéně Malé pevnosti koncem 70. let. Byl jí hadži Lojo (vlastním jménem — jak je uvádí básnický kronikář staré Bosny Ivo Andrić—Lojo Salih Vilajetović), muslimský feudál ze Sarajeva. H. Lojo se stal r. 1878 jedním z vůdců povstání proti rakousko-uherské okupaci Bosny a Hercegoviny. Po porážce povstaleckých vojsk byl zajat; na rozdíl od jiných muslimských předáků nebyl popraven, ale uvězněn v dalekém Terezíně. O bližších okolnostech jeho pobytu v Malé pevnosti nemáme žádné další zprávy. Víme jen, že si zde odpykal pětiletý trest, v r. 1883 byl propuštěn a krátce nato zemřel.³²⁾ Můžeme

jen vyslovit domněnku, že stejně jako v případě A. Ypsilantiho Terezín podlomil i jeho zdraví a stal se příčinou brzké smrti.

Konec 19. století přinesl závažné změny v organizaci rakousko-uherské armády. Pak k nim zejména vytvoření dvou armádních velitelství v Čechách. Místo jednoho „generálního komanda Praha“, jemuž věznice na Malé pevnosti dosud podléhala, jsou v 80. letech vytvořena dvě sborová velitelství, v Praze a v Litoměřicích. (Do Litoměřic bylo přeneseno původní sborové velitelství v Josefově, které mělo menší rozsah působnosti a jemuž do té doby podléhala terezínská vojenská posádka, nikoli však věznice, resp. trestnice na Malé pevnosti.) Od té doby podléhá terezínská garnizona i „Císařská a královská vojenská trestnice Terezín“ („K. u. K. Militär-Strafanstalt Theresienstadt“) veliteli 9. sboru v Litoměřicích.

Strážní oddíl pro Malou pevnost se podle svědeckých údajů z r. 1907 skládal z 35 vojáků, kteří byli pro tuto službu zvlášť cvičeni. Pravomoc nad těmito strážemi vykonával velitel posádky, nikoliv trestnice.³³⁾

V této situaci zastihla Terezín, jeho velkou vojenskou posádku a „normálně“ fungující posádkovou věznicí a trestnicí na Malé pevnosti I. světová válka, která připsala do jeho dějin další smutnou kapitolu.

(II. V DOBĚ 1. SVĚTOVÉ VÁLKY)

1. Město a vojenská posádka

Světový válečný konflikt, který 28. 7. 1914 zahájilo Rakousko-Uhersko vyhlášením války Srbsku, a následující všeobecná mobilizace armády monarchie (31. července) pronikavě změnila tvářnost Terezína i Josefova. Po přehlídkách a polních mších, odbyvaných zpravidla mimo stará pevnostní města, odjízděly do zločinné imperialistické války tisíce vojáků pochodových praporů pěších, jezdeckých, dělostřeleckých, ženijních a jiných formací. Teprve po odchodu vyzbrojených pluků na bojiště nastalo v Josefově uklidnění; po mobilizaci sem totiž přišlo tolik vojska, že nebylo místo pro jeho ubytování. Josefovské kasárny byly pak přeměněny na nemocnice a v krátké době zaplňovány transporty raněných a nemocných z prvních bojů v Haliči.

Vojáci, kteří narukovali do Terezína, se postupně dostali na jižní bojiště (proti Srbsku), pak na východní a v r. 1918 na italskou frontu. Svůj odpor proti válce projevíli také čeští vojáci terezínských útvarů. Již v časném podzimu r. 1914 byl 42. pěší pluk poslán na srbskou frontu. V jeho 4. praporu byli více zastoupeni čeští vojáci a důstojníci, a ti se dávali zajmout zejména při ústupu rakouských vojsk ze srbského území v listopadu a prosinci 1914.³⁴⁾ Daleko výraznější případ se udál v r. 1915, kdy byl pluk odvelen na ruskou frontu. Tam přešlo — zřejmě organizovaně — do ruského zajetí několik českých oddílů. Dokumentuje to výňatek z tohoto hlášení o situaci na frontě:

„Velitelství 2. armády hlásilo, že po bojích 11. března [1915] se pohřešuje devět setnin (tzn. rot — pozn. M. K.) pěšího pluku č. 11 (Písek) a tři setniny pěšího pluku č. 42 (Terezín).“³⁵⁾

Během války byly Terezín i blízké Litoměřice přeplněny vojskem, místními, doplňovacími a týlovými zařízeními; přeplněné byly také prostory terezínské vojenské nemocnice.

V Litoměřicích bylo po odchodu mobilizovaných vojsk na frontu přeměněno zdejší

Na otázku, kolik zajatců zemřelo v Terezíně v době I. světové války, lze odpovědět jen globálně, na základě údajů, do nichž byla v úředních záznamech pojata i úmrtnost civilních internovaných osob (o nich hovoříme zvláště) a vězňů Malé pevnosti. Archivní prameny zachycují celkový počet těchto mrtvých číslem 2392, z toho 1060 ruských státních příslušníků.⁴⁵⁾

Mezi ruskými zajatci nevládl však jen nemoc a smrt. Vznikaly zde kresby (většinou portréty, ale i drobné perokresby krajiny Českého středohoří). V ruském táboře se hrálo a zpívalo a zajatci zhotovovali ze dřeva různé ozdobné a upomínkové předměty (např. se dochovala zdobená balalajka, dřevěné dózičky, ozdobné, ze dřeva vyřezávané přibory ap.). Hrály se krátké operety a jednoaktovky, které si Rusové v táboře sami napsali. V dubnu r. 1917 uvedl divadelní soubor ruských zajatců hru Leonida Andrejeva „Šest dní našeho života“. Uvedení tohoto moderního Andrejejevo díla bylo rozhodně největším kulturním činem v ruském táboře; podle svědectví českého civilního lékaře MUDr. Z. Kurky, který byl do tábora přidělen, se celý soubor, včetně výtvarníka imitovaných dekorací a kostýmů, zhostil svých úloh výborně.⁴⁶⁾

Na závěr této kapitoly bychom se chtěli zmínit o příjezdu sovětské repatriční mise, která — obdobně jako rakousko-uherská mise v RSFSR — měla zajistit repatriaci válečných zajatců na základě dohody o uzavření míru v Brest-Litevsku (3. 3. 1918). Příznačné jsou směrnic, které v této souvislosti vydalo vídeňské ministerstvo války. Sovětské misi se měla umožnit jen prohlídka těch skupin zajatců, kde „... asi nebudou stížnosti.“ Mise byla považována za nanejvýš nebezpečnou, byl nařízen přísný dohled nad její činností a stálé sledování jejích členů. Rakousko-uherské úřady si však nemohly dovolit, jak se v instrukcích výslovně uvádí, její činnost zcela zmařit vzhledem k možnosti sovětské vlády učinit obdobné opatření.⁴⁷⁾ Jedinou konkrétní informací o činnosti sovětské repatriční mise v Terezíně je zpráva vojenského velitelství v Litoměřicích o příjezdu jejího člena dr. Frentera-Saprodowského dne 5. 10. 1918, podávaná pražskému místodržitelství.⁴⁸⁾

3. Trestnice na Malé pevnosti v l. 1914—1918

Všeobecná charakteristika

Hlavní část vězňů tvořili i v době první světové války trestaní vojáci rakousko-uherské armády; byli tu vězňové provinilci, vyšetřovaní nebo odsouzení z a nejrůznější projevy individuálního nebo kolektivního odporu proti zločinné válce, jakými byly například dezerte, opuštění vojenských útvarů a posádek, neuposlechnutí rozkazu, vzpoura (ve spisech označovaná obvykle „Meuterei“). V této době však represivní úloha Malé pevnosti vzrostla tak, že jí prošel veliký počet civilních politických vězňů a internovaných osob. Pokud však jde o úřední prameny, máme dnes bohužel k dispozici jen vězeňskou knihu, podle níž prošlo Malou pevností v době od 25. 9. 1913 do 18. 7. 1918 celkem 1538 evidovaných vězňů. K tomuto číslu však musíme přičíst více než 1000 civilních internovaných osob, které do této evidence nebyly pojata. Dostáváme se tak ke zjištění, že v době I. světové války prošlo Malou pevností asi 2500 — 3000 vězňů.⁴⁹⁾ Pokud jde o počet vězňů v určitém údobí, máme k dispozici jediný důležitý údaj, a to pro leden 1917: Inspekční zpráva rakousko-uherského ministerstva války tehdy konstatovala, že v terezínské trestnici se nachází 866 vězňů, z nichž 21 nemocných zůstává ve věznicí a 24 je umístěno v posádkové nemocnici v Terezíně. Během r. 1916 zemřelo 37 vězňů.⁵⁰⁾ Celý Malé pevnosti byly po celou dobu první světové války — podle tehdejších měřítek — stále přeplněné. (Jiného výrazu bychom ovšem museli použít, kdybychom provedli srovnání s dobou existence nacistické věznic na Malé pevnosti.)

Pokud jde o stravovací poměry, máme k dispozici jen výpovědi pamětníků. Ve všech se hovoří o stále se zhoršující situaci, hrozném hladu a podvýživě, jež takřka k nepoznání změnila vzhled vězňů. Ve vojenských trestnicích na území monarchie v době války byla zrušena práva politických vězňů, jež byla zakotvena v císařském nařízení z r. 1849 (nákupy v kantýně, možnost dostávat potravinové zásilky, pravidelné návštěvy příbuzných, právo odeslat týdně 1 dopis ap.). Jeden z vojáků, který v l. 1917—18 sloužil jako strážný na Malé pevnosti, popsal „jídelníček“ vězňů: tuřín, boby, zelí, velmi málo podřadného, často zapáchajícího masa z ryb.⁵²⁾

Někteří účastníci rumburské vzpoury, uvěznění v Terezíně na začátku června 1918, podali svědectví o tom, že chleba se tehdy vydávalo tak málo, že se na celách rozvažoval na vážkách, zhotovených z tenkého drátu. Jeden z pamětníků tvrdil, že v posledním čtvrtletí existence monarchie se na Malé pevnosti již vůbec nevydával chléb. Poměry v r. 1918 dokresluje případ krádeže ve vězeňské kuchyni na jaře tohoto roku. Skupina 23 vězňů se tam probourala stropem cely. Tito lidé stačili najednou sníst zásobu potravin, připravenou na snídani pro příští den pro celou trestnici. Všichni byli po dopadení postaveni před vojenský soud v Terezíně. Soudní jednání však nebylo možno uzavřít, protože tito vězňové postupně umírali hladu.⁵³⁾

Málo přesných zpráv máme o věznění ruských válečných zajatců na Malé pevnosti. Víme jen, že zde byli věznění po celou dobu války; příčinou byly vesměs pokusy o útěk nebo různá provinění v zajateckých táborech.⁵⁴⁾ Jsou doloženy případy, kdy v Malé pevnosti byli věznění zajatí čs. legionáři. U jednoho z nich, spojeného s úspěšným útekem, bychom se chtěli zastavit.⁵⁵⁾

Dne 28. 8. 1915 se podařilo uprchnout z Malé pevnosti zajatému a zde vězněnému legionáři Františku Vopatovi, jemuž hrozilo vynesení rozsudku smrti před terezínským divizním soudem. Vopat se během následujících dnů dostal do rodné obce Řemešín na Plzeňsku, kde se skrýval až do pádu monarchie. Jeho osudu zneužila tzv. legionářská literatura k vyličení nepravdivého a tendenčně zkresleného obrazu Terezína v době I. světové války. Kniha E. E. Lausgera „Terezínští katané“, jejíž autor zpracoval právě toto téma, byla ostře odmítnuta již v memoárovém sborníku, který vyšel r. 1928. Přesto byl její námět zdramatizován a později R. Medkem upraven jako kniha pro mládež.⁵⁶⁾

Věznění účastníků sarajevského atentátu v Terezíně.

28. června 1914 byl při atentátu v Sarajevu zabit následník habsburského trůnu František Ferdinand d'Este. Nejagresivnější politické a vojenské kruhy Rakouska-Uherska vyvolaly válku se Srbskem, na niž se dávno připravovaly. Tento konflikt přerostl záhy po 28. červenci 1914 ve světovou imperialistickou válku; spravedlivý, národně-osvobozenecý charakter v ní měl, jak několikrát zdůraznil V. I. Lenin, jedině boj Srbů.

Rakousko-uherské úřady zatkly hlavní účastníky atentátu, jenž byl připraven po konspirativní stránce zcela nedostatečně, záhy po činu. V říjnu r. 1914, kdy již naplno zuřil světový válečný požár, probíhal v Sarajevu proces proti skupině účastníků atentátu. Kruté rozsudky byly výrazem msty vládnoucích rakousko-uherských kruhů. Pět obžalovaných bylo odsouzeno k smrti a nad třemi z nich byl rozsudek vykonán v únoru 1915. (Zbývající dva, omilostnění císařem, zemřeli během války v rakouských žalářích.) Dalších 11 obžalovaných, vesměs velmi mladých lidí, bylo odsouzeno k dlouholetému těžkému žaláři. Byli mezi nimi i tři hlavní aktéři sarajevského dramatu, kterým v době atentátu nebylo 20 let a kteří proto ušli katovi: Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović a Trifko Grabež. Všichni byli odsouzeni k dvaceti letům těžkého vězení. Dne 5. prosince 1914 byli tito vězňové dopraveni do terezínské Malé pevnosti. V březnu r. 1915 k nim přibýli další tři Jihoslované, odsouzení v sarajevském procesu: I. Kranjčević, C. Stjepanović a L. Djukić.⁵⁷⁾ Všichni jihoslovánští vězňové, odsouzení za účast na

atentátu, byli v Malé pevnosti přísně střeženi, izolováni vzájemně i od ostatních a umístěni v samovazbě. Zacházení s nimi bylo tak brutální, jak to jen tehdejší vězeňské předpisy dovolovaly. Až do 2. 12. 1915 museli nosit okovy o váze 10 kg. (G. Principovy byly okovy sňaty až v únoru r. 1916.) Na noc byli připoutáni ke stěnám cel. Stále krutější hlad, pobyt ve studených, vlhkých kobkách a zoufalé hygienické poměry způsobily, že se Malá pevnost stala pro většinu z nich „živým hrobem“.

Jako prvního zasáhly hlad, samovazba a zima N. Čabriničovi. Koncem r. 1915 se jeho stav zhoršil natolik, že musel být ošetřován v posádkové nemocnici ve městě. Tuberkulózní proces však pokračoval velmi rychle, takže nakonec bylo Čabriničovi dovoleno v nemocnici jen zemřít. Stalo se tak 21. ledna 1916. Trifko Grabež zemřel v Malé pevnosti 21. 10. 1916. Student učitelského ústavu L. Djukić, patřící k okruhu Principových spolubojovníků, který byl do Malé pevnosti dopraven r. 1915, následkem hladu a samoty zešlel. Byl převezen do ústavu pro duševně choré v Praze, kde zemřel 19. 3. 1917. Osud zbývajících jihoslovanských vězňů, kteří ještě žůstávali naživu v rakousko-uherských žalářích, byl ovlivněn smrtí císaře Fr. Josefa (21. 11. 1916), nástupem nového císaře Karla a tajným jednáním o separátní mír, které monarchie vedla od počátku r. 1917. Rakouská politika potřebovala dokázat, že se zlepšilo postavení politických vězňů. Proto se změnil také osud Jihoslovánů, vězněných v Terezíně. V září r. 1917 bylo rozhodnuto, že Princip, Kranjčević a Stjepanović budou převezeni do bosenské věznice v Zenici. G. Princip byl však již těžce nemocen a ležel ve vojenské nemocnici v Terezíně. K jeho převozu do Bosny nedošlo pro stále se zhoršující průběh tuberkulózního onemocnění. Zbývajících dva jeho druhové odjeli z Terezína 27. 9. 1917; přes věznicí Möllersdorf u Vídně byli dopraveni do Zenice, kde se dočkali pádu monarchie a osvobození.

Gavrilo Princip, hrdina jugoslávských národů, vzdoroval vězeňským útrapám do dubna r. 1918. I on již v průběhu r. 1915 těžce onemocněl tuberkulózou. Jen zřídka se mu podařilo setkat se se svými druhy nebo s jinými vězni. Nesměl číst a psát a stejně jako ostatní nesměl dostávat jakoukoliv poštu. Prolomením jeho samoty se staly čtyři návštěvy vídeňského psychiatra doc. MUDr. M. Pappenheima v únoru až červnu r. 1916 (první z nich se uskutečnila v Principově cele na Malé pevnosti). Dr. Pappenheim s vězněm rozmlouval a v r. 1927 publikoval stenogramy svých rozhovorů; poznáváme z nich Principův statečný zápas s fyzickými a psychickými útrapami.⁵⁸⁾ Koncem března r. 1916 dalo litoměřické vojenské velitelství souhlas k tomu, aby byl G. Princip hospitalizován v terezínské posádkové nemocnici. Byl sem převezen 4. dubna téhož roku. A tak poslední dva roky jeho života, které doslova protřpěl v nemocnici, byly naplněny skutečnou péčí, kterou mu poskytovali někteří čeští i němečtí, resp. rakouští lékaři. Morálně i hmotně mu také pomáhali čeští i někteří němečtí strážní a personál nemocnice. Vynikající podpory a pomoci se mu dostalo zejména od českého chirurga MUDr. Jana Levity z Prahy, který v terezínské nemocnici působil od července r. 1916 do září 1918 jako civilní lékař ve službách armády. Dr. Levit provedl nakonec na podzim r. 1917 těžkou operaci — amputaci Principovy levé ruky, napadené tuberkulózním zánětem.⁵⁹⁾

Gavrilo Princip zemřel 28. 4. 1918 a jeho hrob — stejně jako místo pohřbení N. Čabriničovi a T. Grabeže na terezínském městském hřbitově — měl zůstat utajen. Jeden z českých vojáků však po 28. 10. 1918 hroby identifikoval a označil československými zástavami. V r. 1920 byly tělesné pozůstatky všech tří Jihoslovánů exhumovány, převezeny do Sarajeva a uloženy do společného mauzolea.

Malá pevnost jako internační tábor pro odvečené obyvatele Haliče, Bukoviny a Zakarpatska.

Koncem srpna a na začátku září r. 1914 přišly na Malou pevnost početné transporty internovaných civilních občanů. Osmisetčlenný transport přijel 30. srpna a za ním

následovaly menší skupiny. V transportech byli muži, ženy i děti. Šlo o tzv. rusofily, jak je nazývají rakouské úřední prameny; byli to pozatýkáni a odvléčení ruští („rusínští“) obyvatelé Haliče, Bukoviny a Zakarpatska, které rakouské úřady „preventivně“ zatklý při vypuknutí války s Ruskem. Politickým motivem pro rozsáhlá zatýkáni a vlnu teroru v rakouské části Haliče byla činnost tamních legálních a pololegálních (kulturních a jiných) spolků a organizací, které přímo nebo nepřímo usilovaly o připojení tohoto území k Rusku. Rakousko-uherský teror se ovšem vybíjel i na velkém množství naprosto nevinných nebo „podezřelých“. Ve Lvově a na dalších místech zasedaly stanné soudy, docházelo k popravám a teroristickým zavražďovacími akcím. V průběhu války, zejména po ústupu ruských vojsk z Haliče v r. 1915, se teror ještě vystupňoval. Prohlížíme-li dnes dokumenty o stanných soudech, vyhlášky o popravách a fotografie z masových exekucí té doby, jeví se nám tyto zločiny jako předehra k nacistickému barbarství, které bylo rovněž zaměřeno proti slovanským národům.⁶⁰⁾

Transporty do Terezína byly vypravěny ze Lvovské věznice 27.—28. 8. 1914, za ústupu rakouských vojsk, kdy se k městu blížila fronta. Rakouské úřady záměrně vyvolaly davovou psychózu obyvatel neruských národností a deportovaní byli při nástupu do vlaku týráni davem i doprovázejícími četníky. Celkový počet vězňů činil asi 800.⁶¹⁾

Deportovaní po cestě trpěli hladem a žízni i špatnými hygienickými poměry v přeplněných vagónech. Velké hmotné i morální pomoci se jim však dostalo při průjezdu českými zeměmi, zejména na nádražích v Přerově a v Praze. České obyvatelstvo i čeští vojáci ve vojenských esalonech dávali při setkání s tímto deportačním vlakem nejvíce své sympatie k Rusku, odpor proti válce a poskytovali vězňům všemožnou pomoc. Dne 30. srpna dojel vlak do Bohušovic, odkud internovaní nastoupili cestu na Malou pevnost.⁶²⁾

Na začátku podzimu r. 1914 se tak v Terezíně shromáždilo na 1000 těchto internovaných. Dalších několik tisíc odvléčených obyvatel Haliče, Bukoviny a Zakarpatska bylo soustředěno v různých táborech a věznicích ve vlastním Rakousku, v Maďarsku i v Čechách (Ostřihom, Miškovec, Gölersdorf, Gaus, Štýrský Hradec, Čáslav aj.). Asi 2000 internovaných se ocitly ve zvláštním sběrném táboře Tallerhof u Št. Hradce.⁶³⁾

Po příchodu do Malé pevnosti byli internovaní rozděleni do ubikací, za něž posloužily bývalé konírny, některé hromadné cely vlastních vězeňských dvorů, vyprázdněná skladiště v pevnostních objektech a kasárna. Ženy s dětmi byly umístěny ve velitelské budově v pevnosti. Za nejlepší ubytování byly považovány bývalé stáje, v nichž se spalo na slánnicích na zemi; vězňové se zde mohli volně pohybovat a stýkat. Sociální složení internovaných bylo pestré: mnoho příslušníků inteligence (zejména řecko-katoličtí kněží, profesori, lékaři, studenti), dále rolníků (údajně z bohatších, gramotných vrstev), menší skupina úředníků a malá část dělníků.

Část internovaných pracovala na stavbě dřevěných baráků zajateckého tábora, další zhotovovali různé figurky a tabatěrky ze dřeva a pletli slánné bačkory. Většina však na práci nasazena nebyla a trpěla nečinností.

Internovaným hmotně pomáhali obyvatelé Terezína a okolí. V zimě r. 1914/15 byl zorganizován dokonce až v Praze sběr šatstva a prádla, který znovu ukázal velké sympatie českého obyvatelstva k Rusku. Teplé šaty a prádlo, získané sběrovou akcí, pomohly internovaným přečkat zimu; většina z nich byla totiž zatčena v létě a neměla teplé oblečení. Na Malé pevnosti internovaní nedostali vězeňské vybavení a nebylo jim vydáváno mýdlo. Velitelství věznice nakonec muselo — z obav před epidemiemi — povolit prodej drobných věcí a potravin přímo v pevnosti. Někteří terezínští obchodníci a příslušníci jejich rodin toho využívali k nezištné pomoci internovaným „rusofilům“.

Všechny prameny, které jsou k tomuto tématu zatím k dispozici, shodně označují terezínskou internaci jako relativně snesitelnou. Byl zaznamenán velmi malý počet úmrtí, a to většinou u starých lidí, u nichž se tragicky projevíly důsledky předchozích útrap a špatná hygienická situace v internaci. Nedošlo k žádnému úmrtí dítěte.

Dne 4. května 1915 byla většina internovaných odvezena z Terezína do tábora v Tellerhofu. V Malé pevnosti zůstali jen někteří političtí vězňové z Haliče, odsouzení rakouskými vojenskými soudy. V Tellerhofu sice měli internovaní volnější pohyb, ale hlad byl daleko horší než v Terezíně. Neexistovala pomoc civilního obyvatelstva, vězňové chodili na těžkou práci a došlo k více případům úmrtí. Na podzim r. 1915 byla část mužů odvedena do rakouské armády; někteří z nich na frontě přeběhli k dohodovým vojskům a vstoupili do čs. legií.

Nový rakouský císař zrušil r. 1917 internační tábor v Tellerhofu a většina internovaných se vrátila do svých domovů.⁶⁵⁾

Věznění rumburských vzbouřenců na Malé pevnosti v r. 1918.

Dne 21. května 1918 vypukla vzpoura náhradního praporu 7. střeleckého pluku v Rumburku, jejímiž hlavními iniciátory se stali čeští vojáci, kteří se vrátili z ruského zajetí. Vzpoura měla více příčin, měla své sociální, třídní kořeny (mezi vzbouřenci bylo mnoho dělníků z plzeňské Škodovky) a nelze opominout ani příčiny národnostní, neboť většinu vojáků tvořili Češi. Hlavní roli sehrál odpor proti nenáviděné habsburské monarchii a zločinné válce. K bezprostředním motivům vzpoury patřila špatná a nedostatečná strava, jež byla vojákům vydávána, zadrženi služného navrátilcům atd.

Plány vůdců pokusu o povstání, zejména Františka Nohy, revolučně uvědomělého navrátilce z Ruska, byly širší. Noha chtěl vyvolat revoluční vystoupení v celých Čechách a spoléhal zejména na navrátilce z Ruska u jiných vojenských útvarů. Nakonec však povstání zůstalo místně omezené, dostalo se do izolace a bylo potlačeno. Povstalci, z nichž část využila situace k dezerci, byli obklíčeni asistenčními jednotkami, jež zorganizovalo vojenské velitelství v Litoměřicích. Po krátkém boji mezi Novým Borem a Českou Lípou byly skupiny vzbouřenců rozprášeny, zajímány a zatýkány vojenskými a četnickými oddíly, které pročešovaly celou oblast. Další vzbouřenci byli dopadeni při razířích v Praze a Plzni. Přesný počet účastníků vzpoury není znám; rakouské úřední prameny uvádějí cifru 1000, ve vzpomínkách pamětníků se hovoří o 1200 vojácích.

Odvětná opatření po porážce vzpoury nedala na sebe dlouho čekat. V okresech Rumburk, Varnsdorf, Č. Líba, Jablonné a Česká Kamenice bylo vyhlášeno stanné právo. Dne 23. května 1918 začalo jednání stanných soudů v Rumburku a N. Boru. O šest dní později byli časně ráno v Rumburku popraveni hlavní vůdčové povstání: František Noha, Stanislav Vodička a Václav Kovář. Novoborský soud odsoudil původně k smrti všech 21 obžalovaných. Nakonec však bylo 14 z nich omilostněno a po dodatečném odsouzení k mnohaletému těžkému žaláři posláno na Malou pevnost do Terezína. Poprava 7 vojáků byla vykonána 29. 5. 1918 večer v lese u Nového Boru.⁶⁶⁾

Většina pochytaných účastníků vzpoury byla koncem května a na začátku června r. 1918 eskortována do Malé pevnosti. Podle nejnovějších výzkumů šlo o 560 uvězněných vojáků. Na počátku června bylo zahájeno jednání vojenského stanného soudu v Terezíně, který okamžitě odsoudil 5 obžalovaných k těžkému žaláři od 6 do 9 let. 150 nováčků, kteří se ke vzpouře připojili, bylo z Terezína odesláno na frontu. Na Malé pevnosti zůstalo více než 300 vojáků, kteří měli být postaveni před divizní soud. (Hlavní líčení bylo stanoveno na 28. 10. 1918!) Malá část rumburských vzbouřenců byla převezena na plzeňské Bory.

Čeští justiční důstojníci od terezínského soudu většinou rumburským vzbouřencům pomáhali a snažili se je při vyšetřování přimět k výhýbavým a neškodným výpovědím. Mezitím pokračovalo vyšetřování některých českých důstojníků, obviněných z účasti na vzpouře, kteří byli zatím ponecháni u svých útvarů.⁶⁷⁾

Rumburští vzbouřenci trpěli v Malé pevnosti hladem a špatným ubytováním. Byli doslova rozstrkáni do cel i prázdných pevnostních objektů a bývalých koníren. Do věznic se dostali v době nesnesitelného hladu.

V létě r. 1918 byla v Roudnici n. L. a v Praze zorganizována pomocná potravinová akce v jejich prospěch. Zapojili se do ní i někteří z amnestovaných českých politiků, propuštěných z rakouských žalářů. Tři z nich dokonce do Terezína přímo přijeli a podařilo se jim hovořit s některými uvězněnými vzbouřenci. Tato záležitost však měla méně příznivou dohru, jak se o tom dočítáme v memoárovém článku jednoho z českých justičních důstojníků, který v té době sloužil v Litoměřicích: „V pražských novinách se objevil článek o návštěvě Klofáče a Špatného u politických vězňů v Terezíně, kteréž také obdarovali. Militärkommandant Daniel (tj. šéf litoměřického vojenského velitelství — pozn. M. K.) byl pobouřen (...) Bylo vyšetřováno. Velitel věznic se hájil tím, že učinil oznámení o darech (...) Byl ovšem svého úřadu zbaven a režim přiostrěn.“⁶⁸)

Rumburská vzpoura měla v našich zemích značný ohlas, a přestože byla potlačena, patří k významným revolučním vystoupením v době boje za národní a sociální osvobození. Její tragický epilog — poprava vůdců povstání — zapůsobila i na německé vojáky, a to přímo v terezínské posádce. Podle úřední zprávy byl 29. května 1918 (v době poprav v Rumburku a N. Boru) nalezen v kasárnách 42. pluku německy psaný leták. Obsahoval výzvu k povstání a poukazoval na hrdinský příklad v Rumburku. Končil slovy: „Z Čechů nemusíte mít strach, ti půjdou s námi.“⁶⁹)

4. Zhroucení Rakousko-Uherska a osvobození terezínských vězňů a válečných zajatců

Dne 28. října 1918 žádal pražský Národní výbor, který toho dne vyhlásil vznik ČSR, pražské vojenské velitelství o propuštění rumburských vzbouřenců. Rakouská vojenská komandatura v Praze vyslovila souhlas s tímto požadavkem, ale jeho splnění vázala na definitivní rozhodnutí vídeňského ministerstva války. Rakouská úřední mašinerie ještě fungovala, a tak 31. října obdržel terezínský vojenský soud telegram z Vídně, jímž byl rumburským vězňům povolen „odklad trestu“. Současně měly být ministerstvu předloženy ke schválení návrhy na omilostnění.⁷⁰)

K faktickému osvobození rumburských vzbouřenců, vězněných v Terezíně, ovšem nepochybně došlo 29. října 1918. Toho dne totiž moc ve městě převzala skupina českých důstojníků a čtyřčlenný národní výbor, v němž byli zastoupeni i tři čeští civilní občané Terezína. Bylo veřejně proklamováno vyhlášení republiky, což bylo doprovázeno strháváním symbolů bývalé monarchie atd. Nově utvořené velitelství posádky zařadilo někdejší rumburské vzbouřence do „československého vojska“, které však bylo početně slabší a hůř vyzbrojené než německé oddíly, které se z Terezína stáhly do Litoměřic. Rumburští byli ubytováni ve škole v Bohušovicích, kam jim místní občané přinášeli jídlo.⁷¹)

„Převrat“ v Terezíně nakonec proběhl v klidu a nedošlo k boji mezi českými a německými, případně maďarskými oddíly. Nově utvořené československé vojsko celkem snadno obsadilo i blízké Lovosice. Litoměřice však byly obsazeny a tím teprve fakticky připojeny k republice až 14. 12. 1918 za pomoci terezínské posádky, posílené dalšími českými útvary z vnitrozemí. V téže době československá armáda obsadila celé severní Čechy a zmařila tak pokus o vytvoření tzv. provincie Deutsch-Böhmen, jež se měla stát součástí Rakouska.

Kusé a někdy vzájemně si odporující informace vnášejí jen částečně jasno do otázky, jak probíhalo propuštění vězňů z Malé pevnosti a někdejších válečných zajatců v Terezíně. Zprávy o událostech z 28.—29. 10. 1918 údajně vyvolaly pokus o vzpouru v části trestnice na Malé pevnosti, o odzbrojení strážní ap. Většího rozsahu vzpoura nenabyla díky zásahu českých justičních důstojníků, kteří vězně uklidňovali nadějí na brzké „legální“ osvobození. (Celkový počet vězňů Malé pevnosti činil koncem října

1918 asi 800 osob.) Československé vojenské velitelství dalo Malou pevnost strážiti italskými důstojníky, propuštěnými ze zajateckých táborů. Všechny „vojenské i politické případy“ byly pečlivě prošetřovány a propouštět se smělo jen se souhlasem nejvyššího armádního velitelství v Praze.⁷²⁾

O likvidaci zajateckých táborů v Terezíně nemáme zatím k dispozici žádné zprávy. Neznáme ani souhrnný počet zajatců z konce října 1918; lze však soudit, že byli rozpuštěni po 29. říjnu. Repatriaci zajatců nepochoybně ztěžoval chaos podzemních městiců r. 1918 i prudká chřipková epidemie, která si i tam vyžádala mnoho obětí.

(Dokončení v TL č. 10)

Odkazy na prameny a literaturu a poznámky k nim

- 1) Srov. zejména: A. Romaňák: Pevnost Terežín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství, Ústí n. L. 1972, str. 43, 55 a další; V. Novák a kolektiv: Malá pevnost Terežín, Praha 1976, str. 7—26.
A. Romaňák poprvé v naší historické literatuře široce a zasvěceně rozebral příčiny, jež vedly ke vzniku pevnostní soustavy v Čechách v 18. stol. a tím i k vybudování terežínského pevnostního komplexu. O jeho práci se opíráme v celé této stati.
- 2) Srov.: A. Romaňák, citované dílo, str. 56—58 ad.
- 3) Podle V. Prokešové stála výstavba josefovských pevností 10 550 141 zlatých. — Viz: V. Prokešová: Pevnost Josefov. Branka — vlastivědný sborník Náchodska, č. 7/1972, str. 13.
- 4) Podobu podélného osmiúhelníku má i josefovská hlavní („horní“) pevnost, jejíž obvod měří asi 3000 metrů. — Viz: V. Prokešová, cit. dílo, str. 6 a srov. dále: A. Romaňák, cit. dílo, str. 61.
- 5) V. Prokešová, cit. dílo, str. 8—9 a přiložený pláněk.
- 6) I. Honl: Pevnost Terežín. Průvodce po bojištích a vojenských památkostech Československé republiky, seš. 2, Praha 1933, str. 9.
- 7) A. Romaňák, cit. dílo, str. 119—120.
- 8) V. Prokešová, cit. dílo, str. 13.
- 9) A. Romaňák, cit. dílo, str. 122. — Datum 9. 12. 1782 nese i osidlovací patent pro pevnostní město Ples (Josefov). — Viz: V. Prokešová, cit. dílo, str. 10.
- 10) Chronik der ehemaligen K. u. K. Grenzfestung und königlichen Freistadt Theresienstadt. — Archiv Památníku Terežín (APT), karton 6, inv. č. 27, str. 2—3. — Jde o dosud nejbohatší faktografický materiál, shromážděný v tomto tisku na základě městské kroniky, školních kronik a dalších pramenů místního původu. Publikace byla vydána jako soukromý tisk, který vznikl patrně v l. 1941—42 (autorství, vydavatel, místo vydání atd. není uvedeno). — Dále viz: V. Prokešová, cit. dílo, str. 16.
- 11) Viz poznámku 10.
- 12) V r. 1910 měl Josefov 2826 civilních obyvatel, z toho 2596 Čechů a 191 Němců (zbytek připadl na občany jiných národností). — Orts-Repertorium für das Königreich Böhmen, Praha 1913, str. 259. Dále srov.: V. Prokešová, cit. dílo, str. 21.
- 13) Chronik der ehemaligen K. u. K. Grenzfestung . . . , str. 5.
- 14) Spezial Orts-Repertorium von Böhmen, Vídeň 1893, str. 383.
- 15) Gemeindelexikon von Böhmen, 1. Teil, Vídeň 1905, str. 454; Orts-Repertorium für das Königreich Böhmen, Praha 1913, str. 345; Podrobný seznam míst pro Čechy, Vídeň

- 1916, str. 218; Několik listů z domácího odboje (sborník), uspořádali F. Havelka, F. Herrmann, K. Sauer, V. Tomsa, Praha 1928, str. 14 ad.
- 16) A. Romaňák, cit. dílo, str. 142; I. Honl, cit. dílo, str. 10.
- 17) Regiments-Geschichte des Infanterie-Regiments Nr. 42 [1674—1918], Ústí n. L.—Litoměřice, 1932, str. 46—86.
- 18) Chronik der ehemaligen K. u. K. Grenzfestung . . . , str. 4—5.
- 19) Regiments-Geschichte . . . , str. 86—92.
- 20) Chronik der ehemaligen K. u. K. Grenzfestung . . . , str. 41—42; Regiments Geschichte . . . , str. 93—101; A. Romaňák, cit. dílo, str. 143 ad.; I. Honl, cit. dílo, str. 10; V. Prokešová, cit. dílo, str. 25—26.
- 21) I. Honl (cit. dílo, str. 10) uvádí, že pevnostní statut Terezína byl zrušen r. 1882. [Stejný údaj nalezneme v Ottově slovníku naučném, Praha 1906, díl XXV, str. 25.] jako věrohodnější se však jeví tvrzení, jež jsme převzali z „Chronik der ehemaligen K. u. K. Grenzfestung . . .“ (str. 42), a to pro identitu s údajem V. Prokešové (cit. dílo, str. 26) o zrušení pevnostního určení Josefova r. 1888.
- 22) Podrobný seznam míst pro Čechy, Vídeň 1916, str. 218; Regiments-Geschichte . . . , str. 127; Orts-Repertorium für das Königreich Böhmen, Praha 1913, str. 259.
- 23) Podrobněji srov. V. Novák a kol.: Malá pevnost Terezín, str. 12 ad.
- 24) V. Prokešová, cit. dílo, str. 27.
- 25) Srov. např. F. Luckwaldt: Der Freiheitskampf der Griechen, Propylän-Weltgeschichte, Berlín 1929, sv. 7, str. 464—473 a dále viz: Pierer's Universal-Lexikon der Vergangenheit u. Gegenwart, Altenburg 1862, 4. vyd., sv. 23, str. 475—476. — A. Ypsilanti se narodil r. 1792 v Istanbulu; jeho otec Konstantin Y. byl až do napoleonských válek místodržícím podunajských tureckých provincií (rodina posléze emigrovala do Ruska).
- 26) J. Dostál: Poslední chvíle Alexandra Ypsilantiho v české zemi, Český časopis historický, roč. XLV, 1939, str. 488—494.
- 27) Tamtéž.
- 28) A. Romaňák, cit. dílo, str. 144; V. Prokešová, cit. dílo, str. 26.
- 29) Chronik der ehemaligen K. u. K. Grenzfestung . . . , str. 47 a sdělení městského úřadu v Kufsteinu z 26. 3. 1976, APT, sb. Terezín 1780—1939, karton 3, inv. č. 32.
- 30) Podle laskavého sdělení J. Bechyně, pracovníka Státního oblastního archivu v Litoměřicích.
- 31) I. Honl, cit. dílo, str. 14.
- 32) Tamtéž.
- 33) Chronik der ehemaligen K. u. K. Grenzfestung . . . , str. 47; Podrobný seznam míst pro Čechy, Vídeň 1916, str. 218; dopis V. Šela z 24. 3. 1967, APT, bez zařazení; Vojenský historický archiv Praha (VHA), fond Velitelství 9. sboru v Litoměřicích — Vojenské velitelství Litoměřice.
- 34) Několik listů z domácího odboje, str. 37; Regiments-Geschichte . . . , str. 232 ad.; V. Prokešová, cit. dílo, str. 27.
- 35) M. Paulová: Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihošlovany v letech 1916—1918. Praha 1968, str. 19, poznámka č. 56.
- 36) Několik listů z domácího odboje, str. 29 ad.
- 37) Tamtéž, str. 97—98.
- 38) V. Prokešová, cit. dílo, str. 28.
- 39) VHA, fond Velitelství 9. sboru v Litoměřicích, Militärkommando Theresienstadt, Präs. 90—5—30 a telegram č. 15716 z 11. 11. 1914.
- 40) VHA, fond Velitelství 9. sboru v Litoměřicích, krabice Kriegsgefangenenlager, Standes-Raportbuch.
- 41) VHA, fond Velitelství 9. sboru v Litoměřicích, slož. 1915, č. 4478.
- 42) Několik listů z domácího odboje, str. 107.
- 43) V r. 1915 hrozilo úplné přerušování jakékoliv lékařské péče o zajatce. Vojenská správa

- nebyla s to zajistit ani vhodné prostory pro koupání a dezinfekci. — V dopisech MUDr. Z. Kurky, které psal z tábora své ženě, je popisován žalostný stav ambulance v tzv. novém táboře u Travčic. Dr. Kurka se rovněž zmínil o výměně nemocných zajatců mezi Rakouskem a Ruskem v r. 1917.
- VHA, fond velitelství 9. sboru v Litoměřicích, krabice 1915, Präs. 1466; Muzejní sbírky Památníku Terezín (MSPT), přír. č. 160/71 — dopis Z. Kurky z 23. 2. 1917.
- 44) Několik listů z domácího odboje, str. 15; dopis A. Fiora (Itálie) ze 14. 8. 1968, APT, koresp., č. 1392/9.
- 45) 1132 zajatců je pohřbeno na hřbitově na volném prostranství v sousedství městského a vojenského hřbitova mezi Terezínem a Bohuovicemi. V l. 1917—18 byli zemřelí zajatci rovněž pochováváni na městském hřbitově.
- VHA, fond Velitelství 9. sboru v Litoměřicích, karton 53—55; Několik listů z domácího odboje, str. 140.
- 46) Dopis Z. Kurky ze 16. 4. 1917, MSPT, př. č. 163/71.
- 47) Instrukce vídeňského ministerstva války, odd. 10/zaj., č. 7480 pro prohlídku zajatců sovětskou misí z 10. 9. 1918, fotokopie, APT, karton 2, 7/15.
- 48) Tamtéž.
- 49) VHA, Terezín, evidenční kniha žalářních trestanců 1913—18, bez archivního zařazení.
- 50) V. Dedijer: Sarajevo 1914, Bratislava 1969, str. 445.
- 51) V. Polák: Vojenská trestnice terezínská. — Několik listů z domácího odboje, str. 100 ad.; M. Paulová, cit. dílo, str. 94, 97.
- 52) APT, sbírka vzpomínek, inv. č. 944.
- 53) Několik listů z domácího odboje, str. 62.
- 54) E. E. Lauseger: Terezínští katané, Praha [rok vydání neuveden], 6. vyd., str. 122.
- 55) Několik listů z domácího odboje, str. 28.
- 56) F. Herrmann se ve své stati o Vopatově případu opírá o znalost spisů divizního soudu v Terezíně. Vyvrátil tvrzení o popravách v Terezíně v l. 1914—18 i celou řadu jiných výmyslů, které byly zveřejněny v Lausegerově knize. — Srov.: Několik listů z domácího odboje, str. 20—23; R. Medek: František starodružinník, Praha 1928.
- 57) V. Dedijer: Sarajevo 1914; V. Novák a kol.: Malá pevnost Terezín, str. 15—18; M. Kryl: Terezínský epilog atentátu v Sarajevu, Terezínské listy č. 7/1977.
- 58) Dr. Pappenheim's Conversations with Princip, Current History (New York), roč. XXVI, 1927, č. 5, str. 701—707.
- 59) Doc. J. Levit: Vzpomínky lékaře. — Několik listů z domácího odboje, str. 43—44. — Autor této vzpomínkové stati, pozdější profesor válečné chirurgie na Karlově univerzitě, se za II. světové války stal obětí nacistické protizidovské perzekuce. Po dvou letech věznění v tzv. ghettu Terezín byl 12. 10. 1944 deportován na smrt do Osvětimi. [Srov. Terezínské listy č. 2/1971, str. 6 a TL č. 7/1977.]
- 60) Vojennyje prestuplenija gabsburskoj monarchiji 1914—1917 gg. Galickaja golgota, USA, P. S. Hardy, H. Lane, Trumbull, Conn., 1964, tom I, str. 57 ad.
- 61) APT, sbírka vzpomínek, inv. č. 1003, str. 4.
- 62) Tamtéž a dále viz: Několik listů z domácího odboje, str. 13.
- 63) Vojennyje prestuplenija gabsburskoj monarchiji, tom II, str. 108—119.
- 64) Tamtéž, tom II, str. 122 ad.; dopis T. V. Dufance ze 2. 7. 1966, APT, sbírka Terezín 1780—1939, karton 2, č. 4.
- 65) Vojennyje prestuplenija gabsburskoj monarchii, tom. III, str. 131.
- 66) Viz zejména: Vzpoury navrátilců z ruského zajetí na jaře 1918, Praha 1964, str. 75 až 89. Dále srov. F. Leitl: Pravda o rumburské vzpouře, Domov za války (sborník, uspořádal F. Žipek), Praha 1931, díl V, str. 92.
- 67) APT, sbírka Terezín 1780—1939, inv. č. 123; Vzpoury navrátilců z ruského zajetí na jaře 1918, str. 86.

68) Několik listů z domácího odboje, str. 34.

69) Viz pozn. 67. Vzpoury navrátilců . . . , str. 88.

70) Tamtéž, str. 89; Několik listů z domácího odboje, str. 82.

71) Z někdejších rumburských vzbouřenců, vězněných v Terezíně, byla po 29. 10. 1918 vytvořena vojenská jednotka, jež se podle tvrzení někdejších českých justičních důstojníků terezínské posádky stala jádrem zdejšího „revolučního“ vojska. — Několik listů z domácího odboje, str. 139.

72) Tamtéž, str. 129—130.

RESUMÉ

СЛОВАЦКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ (Ш. Пажур)

Результаты Словацкого национального восстания, которое положило начало национально-демократической революции в нашей стране, создали предпосылки для осуществления правительственно-политических преобразований в Чехословакии. Восстание стало также неотделимой составной частью совместной борьбы европейских стран против фашизма и его домашних прислужников, за свободу, прогресс и дружбу между народами (интернациональный характер Словацкого национального восстания).

Вдохнителем восстания, его мозгом и сердцем была Коммунистическая партия Словакии. Хотя ее работа была до 1943 г. очень затруднена, помощь из Советского Союза приходит вовремя: московское руководство КПЧ высылает 5. 1. 1943 г. Карола Шмидке с конкретными указаниями и задачами. Создается V нелегальный Центральный комитет Коммунистической партии Словакии (Карол Шмидке, Густав Гусак, Ладислав Новомески), которому предстоит большие задачи – прежде всего создавать нелегальную сеть КПС по всей территории Словакии, постепенно объединить все группы сопротивления и создать общий общесловацкий орган, способный руководить всенародной борьбой. После ряда переговоров образуется в декабре 1943 г. Словацкий Национальный Совет и принимается общая программа – Рождественский договор. Текст этого договора устанавливает, что необходимо организовать и усилить сопротивление фашизму с целью свержения клерикально-фашистского режима Словацкого государства. Не лондонское эмигрантское правительство, а Словацкий Национальный Совет станет у власти на освобожденной территории. Договор содержит и точку зрения на предстоящий вопрос о судьбе чехов и словаков в Чехословацкой республике и требование ясной ориентации нашей республики на Советский Союз. Этот Рождественский договор представляет собой важный документ периода подготовки Словацкого национального восстания. V нелегальный ЦК КПС, опираясь на этот документ, начинает уже в начале 1944 года политическую и военную подготовку к вооруженному восстанию (ход подготовки затрудняли действия чехословацкого правительства в Лондоне). Самое большое внимание уделяется созданию нелегальных Революционных национальных комитетов – они с 21. 8. 1944 г. при поддержке со стороны партизан легально берут власть в свои руки – и созданию партизанских отрядов еще летом 1943 г.). С весны 1944 г. партизанские отряды выступают активно в восточной Словакии, вскоре партизанское движение приняло громадные размеры в Нитре, Турце, Липтове и в средней Словакии.

Не менее важную составную часть подготовки восстания представляет включение армии Словацкого государства в борьбу против фашизма. В апреле 1944 г. было создано центральное военное учреждение во главе с подполковником Яном Голианом; задачей этого учреждения было объединять и готовить вооруженные действия против фашистов.

Из двух вариантов, подготовленных для начала восстания, осуществился второй: сигналом для начала восстания по всей Словакии стала оккупация Словакии фашистскими войсками 29. 8. 1944 г. Центром освобожденной территории стал город Банска-Бистрица. Около 20 тысяч людей, действующих в партизанских отрядах, и 50 тысяч солдат 1 чехословацкой армии задержали натиск фашистских оккупационных войск. Однако народ в восстании не только воевал, но и учился управлять своей страной и сам стал формировать свою судьбу. Это проявляется в широкой политической деятельности: КПС и СНС выходят из подполья, они руководят деятельностью Революционных национальных комитетов и партизанских отрядов, издают легальные газеты „Правда“ и «Новое слово». Осуществился объединительный съезд КПС и социально-демократической партии. Боевая деятельность не прекращается и после падения города Банска-Бистрица, а продолжается в горах (в 40 партизанских отрядах) вплоть до прихода Советской Армии.

При оценке Словацкого национального восстания подчеркивается прежде всего его положительное влияние на ход последующего антифашистского движения тоже в Чехии и в Моравии. Словацкое национальное восстание являлось примером боевой международной солидарности и интернационального единства антифашистских сил – рядом с словаками воевали чехи и граждане других народов. Непосредственная помощь со стороны чешских антифашистов была проявлением новых отношений, которые создавались между обоими братскими народами, и имела большое политическое значение именно в послевоенный период в Чехословацкой республике.

Неоценимой была материальная, политическая и моральная помощь Советского Союза, который доставлял оружие, посылал способных командиров и оказывал Словацкому национальному восстанию всестороннюю поддержку. Самой действенной помощью было проведение Карпатско-Дуклинской операции, ибо там были потом сосредоточены немецкие дивизии, которые бы иначе ввязались в бой против повстанцев.

Из революционной традиции восстания мы почерпаем энтузиазм для осуществления дальнейших нелегких целей строительства социалистического общества. Сегодня мы видим в наших успехах конкретные результаты борьбы за национальное и социальное освобождение, борьбы, которая ярко разгорелась 35 лет тому назад.

ПОБЕГИ ИЗ ОДИНОЧНЫХ КАМЕР МАЛОЙ КРЕПОСТИ (Отдел документации Памятника Терезин)

С июня 1940 г. до самого освобождения Чехословакии Советской Армией была терезинская Малая крепость побочной тюрьмой пражского гестапо, которая постепенно превращалась в концентрационный лагерь. Это было транзитное сооружение, откуда направляли заключенных к нацистскому суду и в дальнейшие концентрационные лагеря.

Заключенные в Малой крепости знали, что над многими из них нависает угроза смертной казни или физического уничтожения в каком-нибудь концентрационном лагере. Поэтому понятно, что у некоторых заключенных возникали мысли о побеге из Малой крепости.

Однако из Малой крепости сбежали немногие. Заключенные сознавали, что своим побегом они могли бы поставить своих родных под угрозу смерти. Кроме того, сбежать из Малой крепости, окруженной со всех сторон высокими крепостными валами, было очень трудно, и не легче было сбежать с места работы, где за заключенными наблюдали караульные посты эсэсовцев. Заключенные тоже знали, что они даже в случае успешного побега очутятся перед проблемой сохранения жизни в подполье, что было на территории протектората, где горные и лесистые области не были недоступны, очень сложно. Поэтому сбежать из Малой крепости попыталось только несколько мало заключенных.

Так как нацисты в конце оккупации уничтожили почти все письменные документы Малой крепости, нельзя точно сказать, сколько заключенных сбежало из Малой крепости. Можно опираться только на свидетельские показания бывших заключенных в Малой крепости. Они говорили прежде всего о таких попытках сбежать, которые окончились трагически – суровым избиением пойманного беглеца до смерти. Одинаково окончилась в 1944 г. попытка югославского офицера Виллагоша и, кажется, самым ужасным было наказание молодых заключенных из камеры № 38 за их попытку убежать в марте 1945 г. Двух из них, которым удалось убежать, несколько дней спустя поймали и в Малой крепости избили до смерти; третий, которого поймали при бегстве, был вместе с двумя другими заключенными вместе с одной женщиной расстрелян. Заключенные, которые собирались сбежать из камеры № 38, были избиты так сурово, что один из них на месте умер от ран. В 1944 г. убежал по дороге на место работы (или при возвращении с места работы) один советский заключенный. Возмездием за это была казнь двух советских заключенных.

Благополучно окончился побег трех заключенных из города Пльзень в декабре 1944 г. и побег выдающегося деятеля Коммунистической партии Чехословакии Вацлава Штетки в марте 1945 г.

В статье упоминаются эти побег только несколькими словами в ее начале, а главное внимание уделяется менее известному побегу из одиночных камер Малой крепости. В ночь с 10-го на 11-ое июля 1944 г. убежали отсюда два заключенные. Это были чехословацкий гражданин Адольф Синай,

который эмигрировал в 1939 г. в Советский Союз, откуда направили его в составе парашютного десанта на помощь нашему движению сопротивления, и пражский студент, коммунист Ладислав Малы. Оба были посланы гестапо в Терезин очевидно с целью их физического уничтожения. Они обнаружили в одной из одиночных камер ослабленную решетку, им удалось в эту камеру (пустую) ночью тайно проникнуть и через окошко убежать. Им удалось почти невероятное.

Их побег из Малой крепости окончился благополучно, но все-таки оба в конце концов скончались трагически. Адольфа Синая поймали по всей вероятности уже несколько дней спустя. Привезли его обратно в Малую крепость, и на маленьком дворе перед одиночными камерами группа надзирателей зверски пытала его. Десятки ударов падали на его тело, после чего избитый Синай неподвижно лежал на дворе. Но он еще жил. Без медицинской обработки ран держали его потом еще несколько дней в одиночной камере, где надзиратель Ройко завершил его убийство.

Ладиславу Малому удалось после побега установить контакт с товарищами из организации движения сопротивления коммунистической молодежи, которой он до своего арестования состоял членом. Товарищи из этой организации обеспечили его нелегальной квартирой, одеждой, продуктовыми карточками и продуктами питания. Л. Малы жил больше чем два месяца на свободе. В сентябре 1944 г. его при одной случайной встрече узнала одна служащая гестапо и с помощью призванного протекторатского жандарма хотела его задержать. Л. Малы обратился в бегство, но его подстрелили в ногу, задержали и привезли в тюрьму гестапо в Праге-Панкраце. После излечения перевезли его 19. 12. 1944 г. в Малую крепость и там его 20. 12. 1944 г. расстреляли.

Варварское наказание Адольфа Синая и Ладислава Малого является, как и пытки других заключенных, которые пробовали убежать из Малой крепости, потрясающим свидетельством об ужасах фашизма. Нужно напоминать о них именно сегодня, когда все чаще пытаются некоторые реакционные круги уменьшать вины немецкого фашизма или даже оправдывать поведение некоторых его бывших ведущих представителей.

БЕДРЖИХ ФРИТТА - ОЧЕРК ЕГО ЛИЧНОСТИ И ТВОРЧЕСТВА (Марцела Вотавова)

Бедржих Фритта (бывшим именем Фриц Тауссиг) родился 19. 9. 1906 г. в селе Вишнева у Фридланта в Чехии в семье начальника станции. После смерти отца в 1928 г. они с матерью переселились в Прагу. Здесь он работал техническим чертежником в ателье архитектора Эмиля Вейса в нижней части Вацлавской площади, кроме того он был изработником рекламной канцелярии доктора Ладислава Радомерского.

Недолго после прихода фашизма к власти, в 1934 г. Б. Фритта принял участие в пражской Международной выставке карикатуры и юмора и сотрудничал в прогрессивном сатирическом журнале «Симпликус», в котором регулярно помещали его рисунки и редактором которого он был на протяжении трех месяцев. Наряду с Б. Фриттой публиковали в это время свои произведения такие уже определившиеся художники, какими были напр. Франтишек Бидло, Антонин Пелц, Йозеф Чапек, Ондржей Секора и др. Б. Фритта использовал это обстоятельство для того, чтобы учиться у них, и формировал под их влиянием свой человеческий и художественный облик.

Кроме карикатуристов вокруг журнала «Симпликус» сильно повлияли на Б. Фритту художники Георг Гросс и Альфред Кубин; это влияние заметно позже - в его лучших произведениях терезинского периода.

День 15 марта 1939 г. был для Б. Фритты, как и для многих других людей, фатальным днем. Когда нацисты стали превращать Терезин в сборный лагерь для еврейских граждан, т. наз. гетто, попал Б. Фритта 4 декабря 1941 г. в один из первых транспортов. Так как он умел чертить, направили его в чертежную и доверили ему заведовать ею. Чертежная находилась в Магдебургской казарме и вместе с Б. Фриттой в ней работали художники Лео Гаас, Отто Унгар, Петр Кин, Феликс Блох, архитектор Норберт Троллер, доктор Лео Хейлбронн и др. Они выработывали разные сводки, рапорты, диаграммы и т. п. Они как работники технического отдела были необходимые для бесперебойной работы лагеря, и поэтому не нависала над ними угроза транспортов. Они могли даже отдаваться - тайком - своей

собственной творческой работе. Сюжеты для своих картин и рисунков они находили в повседневной действительности, которая их окружала – затруднительное положение людей в переполненных помещениях, аресты, очереди за едой, умирание стариков и больных, транспорты; потрясающее, трагическое положение людей в терезинском гетто изобразили эти художники в иллюстрациях, которые стали криком о помощи, обвинением фашизма и предупреждающим посланием будущим поколениям. Что касается материала, то им приходилось удовлетворяться теми средствами, которые находились в чертежной: бумага, карандаш, рейсфедер, тушь. В рисовании тушью отличался именно Б. Фритта, и кроме него также П. Кин. Между тем как портреты терезинских друзей и нейзакжные эскизы, нарисованные Кином, трезвы, Б. Фритта достиг в некоторых своих произведениях монументальности, драматичности. В изображениях ночного города, чердачного и казематного пространства, душной атмосферы дворики и казарменных дворов с их удрученным населением Б. Фритта достигал широкой гаммы красок и поставил вопрос о смысле человеческой жизни.

Художники передавали свои произведения товарищу по заключению Франтишку Штраассу, который имел возможность послать их с чешскими жандармами из Терезина в Прагу. Весной 1944 г. эсэсовцы при обыске обнаружили несколько рисунков в соломенном тюфяке Штраасса. 17 июля 1944 г. Фритта, Гаас, Унгар и Блох, заподозренные в «раззертывании враждебной Германии деятельности», были вызваны в эсэсовскую комендатуру, где их после допроса, продолжавшегося целый день, приговорили к заключению вместе с их семьями в тюрьме гестапо в терезинской Малой крепости. Еще перед отъездом в Малую крепость им удалось большинство своих произведений спрятать. Ф. Блох нацисты в Малой крепости избили до смерти, остальных художников постепенно включали в транспорты. Больной Фритта после прибытия в концентрационный лагерь Освенцим 1 в ноябре 1944 г. умер.

Муки концентрационных лагерей пережили Лео Гаас и Норберт Троллер. Они вместе с некоторыми другими бывшими заключенными приехали по окончании войны в Терезин, чтобы взять из тайника заветы Фритты и Унгара.

170 рисунков и эскизов Б. Фритты находится ныне в Государственном еврейском музее в Праге и бываю на выставках с антивоенной тематикой у нас и за границей.

К ИСТОРИИ ОСНОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ТЕРЕЗИНА, I, II (М. Крыл)

Основание Терезина неразрывно связано с сооружением комплекса крепостей в 1780 – 1790 гг. Город сам стал только частью крепостной системы и гражданское население Терезина должно было работать для нужд армии.

В 80-ые годы 18 века одновременно строились крепости и города Терезин и Плес (Йозефов). Терезин получил свое название в честь императрицы Марии Терезин, Йозефов был в честь основателя обеих крепостей, императора Йозефа, назван его именем только после смерти императора в 1791 г.

В настоящей статье мы сделали попытку сравнить структуру и частично и историческую судьбу обоих крепостных городов, чего наши историки до сих пор не сделали. Самое главное в статье – это изображение развития города Терезин и его гарнизона. Экскурс в историю военного дела 19 века принес некоторые до сих пор неизвестные сведения, которые уточняют роль Терезина и частично Йозефова. В статье мы объяснили причины, почему терезинские и йозефовские крепости постепенно устарели, хотя они в 18 веке принадлежали к самым современным. Сильные гарнизоны в обоих городах (в 1888 г. было крепостное положение Терезина и Йозефова отменено) представляли собой вплоть до 1918 года могучий военный и, следовательно, также политический оплот господствующих классов габсбургской монархии в Чехии.

Национальный состав гражданского населения Терезина и Йозефова в период до начала 1 мировой войны показывает численный перевес чехов (в Йозефове даже больше чем десятикратный). Численность гражданского населения обоих городов составляла от конца 19 века 3000 жителей.

Вторая часть статьи резюмирует все существующие до сих пор сведения по историческим событиям в Терезине во время 1 мировой войны.

В первой главе мы хотим обратить внимание читателя именно на информации об антивоенном поведении чешских солдат терезинского 42-го пехотного полка. Центр тяжести статьи представляю последующие главы, в которых пишется о репрессивной роли Терезина в 1914–1918 гг. Здесь мы приводим в несокращенном виде до сих пор неопубликованные данные о лагерях военнопленных, которые относились к самым большим на территории монархии. Важное место занимает исследование репрессивной роли Малой крепости. Можно сказать, что эта ее роль в течение войны многократно возросла и была ни с чем несравнимой вплоть до 1940 г., когда здесь немецкий фашизм устроил т. наз. полицейскую тюрьму пражского гестапо, которая на самом деле превратилась в концентрационный лагерь.

Приводятся подробные данные об интернировании гражданского населения, уведенного из Галиции, Буковины и Закарпатья. Большое внимание уделяется также арестованию участников румбуржского мятежа в Терезине в начале лета 1918 г. Некоторые сведения по арестованию румбуржских мятежников, которые наша статья приводит, публикуются нами в первый раз.

В заключение статьи резюмируются исследования хода событий в Терезине и в его окрестностях, которые в конце 1918 г. привели к распаду австрийско-венгерской военной и политической власти и к освобождению терезинских заключенных и военнопленных.

THE SLOVAK NATIONAL UPRISING (Š. Pažur)

The results of the Slovak National Uprising, that happened to be also the beginning of our national democratic revolution, formed a basis for the solution of governmental and political changes in Czechoslovakia. It also became an inseparable part of the common fight for freedom, progress and friendship among nations (that was the international character of the Slovak National Uprising), of European countries against fascism and its collaborant helpers at home.

The Inspirer of the uprising, its brain and heart was the Communist Party of Slovakia. Though its work till 1943 had been seriously affected, help from the Soviet Union arrived just in time: The Moscow leaders of the Communist Party of Czechoslovakia decided to send to Slovakia Karol Šmidke with concrete instructions and tasks. The Vth illegal Central Committee comes into existence (Karol Šmidke, Gustáv Husák and Ladislav Novomeský) with its exacting tasks – first of all to organize the spreading of an illegal net of the Communist Party of Slovakia on the territory of the whole of Slovakia, gradually to unify the fighting groups and to create an all Slovakian organ, able to lead the struggle of the whole nation. After a number of negotiations, the Slovak National Council comes into existence in December 1943 and a document of a joint programme – the Christmas Agreement – is accepted. Its text determines that it is necessary to organize and to intensify the antifascist fight in Slovakia with the aim of overthrowing the clerical-fascist regime. Not the London emigrant Government, but the Slovak National Council takes over the power on the liberated territory. It contains also a statement on the future question concerning the fate of the Czechs and the Slovaks in the Czechoslovak Republic, and a claim of absolute orientation towards the Soviet Union. This Christmas agreement is an important document of the preparative period of the Slovak National Uprising and the Vth illegal National Committee of the Communist Party of Slovakia. On this basis we find already in 1944 the beginning of the political and military preparation of the armed insurrection which in its course had been much hindered by actions of the London Government. The greatest attention is being paid to the forming of the revolutionary national committees; – these had come officially into power since the 21st of August 1944 with the help of the partisans – and to the forming of partisan units (already since summer 1943). Since spring 1944 the partisan units had been taking an active part in the fight in eastern Slovakia and a great number of them fought actively in Nitra, Turci, Liptov and central Slovakia.

The winning over of the Slovak army to fight against fascism was a no less important part of the preparation of the uprising. In April 1944 a military headquarters is created with lieutenantcolonel Ján Gollián at the head. Its task was to unify and prepare armed antifascist actions.

From two possibilities that had been prepared for the beginning of the uprising the second was realized, the cause of the outbreak of the insurrection in the whole of Slovakia was the occupation of Slovakia by the

Nazi German Army on the 29th of August 1944. The centre of the liberated territory became Banská Bystrica. About 20,000 people fighting in partisan units and 50,000 soldiers of the 1st Czechoslovak Army brought to a standstill the onslaught of the fascist occupation army. The people did not only fight in the uprising but they also learnt to govern and to form their future. It is the proof of broad political activity: The Communist Party of Slovakia and the Slovak National Council emerged from their illegality and led the activities of the Revolutionary National Committees and the partisan groups, they publish legal newspapers "The Truth", "The New Word". The unifying Congress of the Communist Party of Slovakia and the Social Democracy is taking place. Fighting goes on even after the fall of Banská Bystrica and continues in the mountains (about 40 partisan units) till the arrival of the Red Army.

In estimating the Slovak National Uprising we value most the positive influence it had on the activities of other antifascist movements in Bohemia and Moravia. The Slovak National Uprising is an example of fighting international solidarity and international unity of antifascist forces – Slovaks, Czechs and people of other nationalities fought side by side. The direct help of Czech antifascists showed a new relationship that sprang up between the brotherly nations and had a great political importance in the period after the war in Czechoslovakia.

The material and political and moral help of the Soviet Union, who delivered arms and commanders of great ability and fully supported the Slovak National Uprising, was invaluable. The Carpato-Dukla Operation was of the greatest help, because it blocked there German divisions that could not fight against the insurgents.

It is from the tradition of the Revolutionary Uprising that we draw stimulation and ardour so that we can realize further difficult aims in the building of a socialist society. It is in our successes of today that we can see the concrete results of the fight for national and social liberation that began fully 35 years ago.

ESCAPE FROM THE CELLS OF SOLITARY CONFINEMENT OF THE SMALL FORTRESS.

Since June 1940 till the liberation of Czechoslovakia by the Soviet Army the Small Fortress of Terezin had been an auxiliary prison of the Prague Gestapo. Gradually it changed into a concentration camp. It was a transit camp from where the prisoners were sent to Nazi law courts and other concentration camps.

The prisoners of the Small Fortress knew that many of them were menaced by death sentences or liquidation at some concentration camp. It is therefore quite comprehensible that some of them thought of escaping from the Small Fortress.

The escapes from there were not frequent though. The prisoners realized that their escape might be a danger to their nearest relations. The escape from the Small Fortress surrounded by high walls was very difficult and neither was it easier from the working commands, where prisoners were guarded by SS guards. The prisoners knew also that after a successful escape they had to solve the problem how to live in illegality. This was quite a complicated affair on the territory of the Protectorate, where there happened to be no mountains nor forests. For this reason only few prisoners tried to escape from the Small Fortress.

As the Nazis had destroyed almost all written material of the Small Fortress towards the end of the occupation, we cannot exactly say how many prisoners actually escaped from the Small Fortress. We can only take into consideration the testimony of ex-prisoners of the Small Fortress. They testified first about the attempted flights that ended tragically, the prisoners being recaptured and beaten to death. In this way in 1942 a young prisoner František Soukup escaped. A few weeks later he was caught and beaten to death by the warders. The same end met in 1944 the attempted escape of the Yugoslav officer Villágoš and probably the most horrible punishment met the attempted escape of a group of young prisoners from cell number 38 in 1945. Two of those who had successfully escaped, were caught a few days later and beaten to death in the Small Fortress, the third one, caught in escaping was together with two other prisoners and a woman shot. The prisoners from cell 38, who had taken part in the preparation of the escape were brutally beaten so that one of them died from his wounds. In 1944 on the way to the working command (or from the command itself) one-Soviet prisoner was successful in escaping, as a reprisal two Soviet prisoners were executed.

Bloch, the architect Norbert Troller and others worked there with Fritta. They worked out surveys reports, diagrams etc. As workers for the technical department they were considered indispensable to the smooth course of the camp and because of this did not have to fear the much apprehended transports. They were even able – secretly – to dedicate themselves to their own creative work. They looked for inspiration for their pictures and drawings at the everyday reality that surrounded them – people vegetating in overcrowded lodgings, arrests, queues for food, death of the old and sick, transports. They accompanied with their drawings the dreadful tragedy of the Terezin ghetto. These drawings became a cry for help, an accusation of fascism, and a warning message for the future. As to the material they used they had to depend entirely on the means that could be found in the designing room: paper, pencil, pen and Indian or Chinese ink. Especially good at Indian ink drawings were Frederic Fritta and Peter Kien. While Kien's portraits of his Terezin friends and his landscape paintings represent a chamber setting, Fritta in some of his drawings attained – in the scope that this technique allowed – grandiose and dramatic settings. In his pictures of towns at night, of lofts and casemates, of close yards, and barracks courtyards and their harassed inhabitants he attained a rich scale of grey and black, his art ripened, he became capable of communicating serious meaning and of putting questions as to the purpose of human life.

The artists handed over their drawings to their fellowprisoner František Strass, who had the possibility of getting them with the help of Czech gendarmes from Terezin to Prague. In spring 1944 the SS found during a search some drawings in the straw mattress of Strass. On the 17th of July 1944 Fritta, Haas, Ungar and Bloch, under suspicion of being enemies of the Reich, were called to the headquarters of the SS and after an interrogatory that took a whole day they were convicted and as political prisoners they were conveyed with their families into the prison of the Gestapo at the Small Fortress. The painters succeeded in hiding most of their work before leaving their home for the Small Fortress. Bloch was beaten to death by the Nazis in the Small Fortress. The other artists were one after the other put into transports. The sick Fritta after having been deported to the concentration camp of Osvětim I died in November 1944.

Leo Haas and Norbert Troller survived their imprisonment in concentration camps. With some other ex-prisoners they came after the war to Terezin to take away from its hiding place the legacy of Fritta and Ungar.

170 drawings and sketches of Fritta have now been placed into the Jewish State Museum in Prag and they have become an integral part of antiwar exhibitions in our country and abroad.

A CONTRIBUTION TO THE OLDEST HISTORY OF TEREZIN, I, II (M. Kryl)

The foundation of Terezin is inseparably linked up with the building of the fortresses in the years 1780–1790. The town itself became only a part of the fortress and the civilian population of Terezin were to work for the army.

The fortresses and the towns of Terezin and Ples (Josefov) were built at the same time in the eighties of the XVIIIth century. Terezin (Theresienstadt) was called so in honour of the empress Maria Theresa, Josefov (Josefstadt) was named in honour of the founder of the two fortresses Joseph II till after the death of the emperor in 1791.

In this passage we have tried to compare the structures and in part also the historical fates of the two fortresses. This had not till now been dealt with in our historical literature. The most important part of the passage lies in the description of the town of Terezin and its military garrison. An excursion into the military history of the XIXth century brought to light some new facts hitherto unknown which lined out the task of Terezin and in part of Josefov too. We have explained the causes why the fortresses of Terezin and Josefov gradually grew out of date, although in the XVIIIth century they were considered most modern. Strong military garrisons in both towns (the statute of a fortress had been abolished in Terezin as well as in Josefov in the year 1888) formed till 1918 a strong military as well as political bulwark of the ruling classes of the Habsburg monarchy in Bohemia.

In the nationalities of the civilian population in Terezin and Josefov before the beginning of the world war I there was a predominance of the Czech population (in case of Josefov even more than tenfold). The number of civilian inhabitants in both towns was somewhat about 3,000.

The second part of the passage sums up the historical events, known up to now, in the Terezín region during world war I.

In the first chapter we wish to draw your attention especially to the information on the anti-war actions of the Czech soldiers of the 42nd Terezín infantry regiment. Very important are the following chapters of the passage in which an account is given of the oppressive part of Terezín in the years 1914–1918. We bring here in hitherto unpublished width particulars of prison camps that belonged to the biggest on the territory of the monarchy. A very important part is dedicated to the following up of the oppressive part of the Small Fortress. It can be said that its importance grew manifold and has no parallel up to 1940, when German Fascists established there the co-called police prison of the Prague Gestapo – that in fact became a concentration camp.

Detailed statements are published about the internation of civilians dragged off from Halič, Bukovina and Zakarpatsko. Great attention is dedicated to the imprisonment of the participants of the Rumburk rebellion at Terezín in the beginning of the year 1918. Some of the information on the imprisonment of the Rumburk rebels in this passage has been published for the first time.

The end of the article sums up the state of affairs up to now of the inquiry into the events at Terezín and its near surroundings, that led to the fall down of the Austro-Hungarian military and police power and to the liberating of the Terezín prisoners and prisoners of war at the end of October 1918.

DER SLOWAKISCHE NATIONALAUFGSTAND (Š. Pažur)

Die Ergebnisse des Slowakische Volksaufstands, durch den unsere national-demokratische Revolution eingeleitet wurde, schufen Voraussetzungen für machtpolitische Umwandlungen in der Tschechoslowakei. Der Aufstand wurde auch zu einem untrennbaren Bestandteil des gemeinsamen Kampfes europäischer Länder gegen den Faschismus und seine einheimischen Helfershelfer, für Frieden, Fortschritt und Freundschaft zwischen den Völkern (der internationale Charakter des Slowakischen Volksaufstands).

Der Anreger des Aufstandes, sein Geist und Herz war die Kommunistische Partei der Slowakei. Obwohl ihre Arbeit bis zum Jahre 1943 stark gestört wurde, kam Hilfe aus der Sowjetunion zur rechten Zeit: die Moskauer Führung der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei schickte am 5. 1. 1943 Karol Šmidke mit konkreten Direktiven und Aufgaben in die Slowakei. Es entstand das V. illegale Zentralkomitee (Karol Šmidke, Gustáv Husák, Ladislav Novomeský), das anspruchsvolle Aufgaben hatte – vor allem ein illegales Netz der Kommunistischen Partei der Slowakei auf dem ganzen Territorium der Slowakei aufzubauen, alle Widerstandsgruppen schrittweise zu vereinigen und ein gemeinsames gesamtslowakisches Organ zu bilden, das fähig wäre, den gesamtslowakischen Kampf zu führen. Nach einer Reihe von Verhandlungen kam es im Dezember 1943 zur Bildung des Slowakischen Nationalrates und zur Annahme eines gemeinsamen Programms – des Weihnachtsabkommens. Im Text dieses Abkommens wurde die Notwendigkeit einer organisierten und gesteigerten antifaschistischen Widerstandsbewegung mit dem Ziel, das klerikal-faschistische Regime zu Fall zu bringen, festgelegt. Das Abkommen enthält auch den Standpunkt zur bevorstehenden Frage des Schicksals der Tschechen und der Slowaken in der Tschechoslowakischen Republik und die Forderung der eindeutigen Orientierung unserer Republik auf die Sowjetunion. Dieses Weihnachtsabkommen ist ein bedeutendes Dokument aus der Zeit der Vorbereitung des Slowakischen Volksaufstands. Das V. illegale Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Slowakei begann auf Grund dieses Abkommens schon zu Beginn des Jahres 1944 mit der politischen und militärischen Vorbereitung des bewaffneten Aufstandes (diese Vorbereitungen wurden durch Handlungen der tschechoslowakischen Regierung in London gehemmt). Die grösste Aufmerksamkeit wurde der Bildung der illegalen revolutionären Nationalausschüsse – diese übernahmen dann seit dem 21. 8. 1944 mit Hilfe der Partisanen öffentlich die Macht – und der Partisaneneinheiten (schon seit dem Sommer 1943) gewidmet. Seit dem Frühling 1944 wirkten die Partisaneneinheiten aktiv in der Ostslowakei, später nahmen ihre Aktionen in Nitra, Turiec, Liptov und in der Mittelslowakei einen Massencharakter an.

Einen nicht weniger wichtigen Bestandteil der Vorbereitungen des Aufstandes stellte das Heranziehen der slowakischen Armee zum antifaschistischen Kampf dar. Im April 1944 wurde die militärische Zentralstelle

mit dem Oberstleutnant Ján Golián an der Spitze geschaffen, die alle Kampfhandlungen vereinigen und vorbereiten sollte.

Von den zwei für den Beginn des Aufstandes vorbereiteten Varianten wurde die letztere realisiert; den Anstoss zum Ausbruch des Aufstandes in der ganzen Slowakei gab die Besetzung der Slowakei durch nazistische deutsche Truppen am 29. 8. 1944. Zum Zentrum des beifreiten Territoriums wurde die Stadt Banská Bystrica. Rund 20 tausend in den Partisaneneinheiten operierende Kämpfer und 50 tausend Soldaten der 1. tschechoslowakischen Armee hielten den Ansturm der faschistischen Besatzungsarmee auf. Das Volk kämpfte jedoch nicht nur im Aufstand, sondern es lernte auch sich selbst regieren, es begann sein Schicksal selbst zu gestalten. Das zeigte sich in einer breiten politischen Tätigkeit: die Kommunistische Partei der Slowakei und der Slowakische Nationalrat traten aus der Illegalität hervor, sie lenkten die Tätigkeit der Revolutionären Nationalausschüsse und der Partisaneneinheiten und gaben die Tageblätter „Pravda“ und „Nové slovo“ heraus. Es wurde der Vereinigungsparteitag der Kommunistischen Partei der Slowakei und der Sozialdemokratischen Partei veranstaltet. Die Kämpfe liessen nach der Besetzung der Stadt Banská Bystrica durch nazistische Truppen nicht nach, sondern sie wurden in den Bergen weitergeführt (von 40 Partisaneneinheiten) bis zum Einzug der Befreiungstruppen der Roten Armee.

Bei der Einschätzung des Slowakischen Volksaufstands wird vor allem sein positiver Einfluss auf den weiteren Ablauf der antifaschistischen Bewegung in Böhmen und Mähren hervorgehoben. Der Slowakische Volksaufstand ist ein Beispiel der internationalen Kampfsolidarität und der internationalen Einheit der antifaschistischen Kräfte – ausser den Slowaken kämpften auch Tschechen und Angehörige weiterer Nationen. Die direkte Hilfe der tschechischen Antifaschisten war Ausdruck der neuen Beziehungen, die zwischen den beiden brüderlichen Nationen entstanden, und war von grosser politischer Bedeutung, besonders in der Nachkriegszeit in der Tschechoslowakischen Republik.

Unschätzbar war die materialle, politische und moralische Unterstützung seitens der Sowjetunion, die Waffen und fähige Kommandanten lieferte und die den Slowakischen Volksaufstand allseitig unterstützte. Die effektivste Hilfe war die Operation am Dukla-Pass in den Karpaten, denn dort waren die deutschen Divisionen konzentriert, die gegen die Aufständischen nicht eingreifen konnten.

Aus der revolutionären Tradition des Slowakischen Volksaufstands schöpfen wir Anregungen und Elan für die Verwirklichung der weiteren anspruchsvollen Ziele des Aufbaus der sozialistischen Gesellschaft. In unseren Erfolgen sehen wir heute die konkreten Ergebnisse des Kampfes um die nationale und soziale Befreiung, des Kampfes, der vor 35 Jahren völlig entbrannte.

FLUCHTEN AUS DEN EINZELHAFTSZELLEN DER KLEINEN FESTUNG

(Dokumentierungsabteilung der Gedenkstätte Terezín)

Vom Juni 1940 bis zur Befreiung der Tschechoslowakei durch die Sowjetarmee war in der Kleinen Festung in Terezín (Theresienstadt) ein Zweiggefängnis der Prager Gestapo, das bald in ein Konzentrationslager verwandelt wurde. Es war eine Transitanstalt, aus der die Häftlinge vor nazistische Gerichte oder in andere Konzentrationslager transportiert wurden.

Die Häftlinge der Kleinen Festung wussten, dass vielen von ihnen Todesstrafe oder Liquidierung in einem der Konzentrationslager drohte. Daher ist es verständlich, dass sich manche von ihnen mit dem Gedanken trugen, aus der Kleinen Festung zu flüchten.

Zu Fluchten aus der Kleinen Festung kam es jedoch nicht oft. Die Häftlinge wurden sich der Gefahr bewusst, dass durch ihre Flucht das Leben ihrer Angehörigen bedroht würde. Die Flucht aus der von hohen Festungswerken umschlossenen Kleinen Festung war auch sehr schwierig; nicht leichter war die Flucht aus den Arbeitskommandos, wo die Häftlinge von den SS-Wächtern bewacht wurden. Die Häftlinge wussten auch, dass sie auch im Falle der gelungenen Flucht vor dem Problem stehen werden, wie sie in der Illegalität werden leben können, was auf dem Territorium des Protektorats, auf den Bergen und in unzugänglichen Wäldern, sehr kompliziert war. Deshalb versuchten es nur einige wenige Häftlinge, aus der Kleinen Festung zu flüchten.

Da die Nazis am Ende der Okkupation fast alle Aktenmaterialien der Kleinen Festung vernichtet haben, kann man heute nicht genau sagen, wieviel Häftlinge aus der Kleinen Festung flüchteten. Wir können uns auf

die Zeugenaussagen der ehemaligen Häftlinge der Kleinen Festung stützen. Diese sagten vor allem über solche Fluchtversuche aus, die mit brutalem Totschlag des aufgegriffenen Häftlings tragisch geendet hatten. So flüchtete im Jahre 1942 der junge Häftling František Soukup, er wurde aber nach einigen Wochen aufgegriffen und von den Wächtern totgeschlagen. Ebenso endete im Jahre 1944 der Versuch des jugoslawischen und Offiziers Villágoš und wohl am grausamsten wurde eine Gruppe von jungen Häftlingen aus der Zelle Nr. 3 für ihren Fluchtversuch im März 1945 bestraft. Zwei Häftlinge aus dieser Zelle, denen die Flucht gelungen war, wurden nach einigen Tagen aufgegriffen und in der Kleinen Festung totgeschlagen, der dritte auf der Flucht aufgegriffene Häftling wurde gemeinsam mit zwei anderen Häftlingen und einer Frau erschossen. Die Häftlinge der Zelle Nr. 38, die sich zur Flucht vorbereitet hatten, wurden so brutal geschlagen, dass einer von ihnen seinen Verletzungen erlag. Im Jahre 1944 flüchtete ein sowjetischer Häftling auf dem Wege zum Arbeitskommando (oder auf dem Rückweg vom Arbeitskommando). Zur Vergeltung wurden dafür zwei sowjetische Häftlinge hingerichtet.

Mit Erfolg endeten die Flucht von drei Häftlingen aus Plzeň (Pilsen) im Dezember 1944 und die Flucht des bedeutenden kommunistischen Funktionärs Václav Štěrka im April 1945.

Im Aufsatz werden diese Fluchten nur mit einigen Worten erwähnt; besondere Aufmerksamkeit wird einer weniger bekannten Flucht aus der Einzelhaft der Kleinen Festung zugewendet. In der Nacht vom 10. auf den 11. Juli 1944 flüchteten von dort zwei Häftlinge. Es waren der tschechoslowakische Bürger Adolf Szinay, der im Jahre 1939 in die Sowjetunion emigrierte und von dorthier mit einer Fallschirmabteilung dem einheimischen Widerstand zu Hilfe entsandt wurde, und der Prager Student, der Kommunist Ladislav Malý. Die beiden waren von der Gestapo nach Terezín evident zur Liquidierung geschickt worden. Sie stellten fest, dass in einer Zelle der Einzelhaft das Gitter locker geworden war und es gelang ihnen, in diese Zelle (die nicht besetzt war) in der Nacht heimlich einzudringen und durch das kleine Fenster zu flüchten. Es handelte sich um eine fast unglaubliche Leistung.

Diese Flucht aus der Kleinen Festung gelang, aber trotzdem endeten die beiden tragisch. Adolf Szinay wurde wahrscheinlich schon nach einigen Tagen aufgegriffen. Er wurde in die Kleine Festung zurück befördert und auf dem kleinen Hof vor den Zellen der Einzelhaft bestialisch gefoltert. Schläge sausten auf seinen Körper nieder und nach der Vollstreckung der Exekution lag der zerschlagene Szinay leblos auf dem Hof. Jedoch blieb er noch am Leben. Ohne ärztliche Behandlung wurde er noch einige Tage in der Einzelhaft gehalten, bis der Wärter Rojko den Mord vollendete.

Ladislav Malý gelang nach der Flucht Kontakte mit den Genossen der Widerstandorganisation der kommunistischen Jugend zu gewinnen, deren Mitglied er vor der Verhaftung gewesen war. Diese sicherten ihm eine illegale Unterkunft und stellten ihm mit Kleidung, Lebensmittelkarten und Lebensmitteln aus. Er lebte über zwei Monate frei. Im September 1944 erkannte ihn bei einer zufälligen Begegnung eine Beamtin der Gestapo und wollte ihn mit Hilfe eines Protektorspolizisten anhalten. Ladislav Malý ergriff die Flucht, wurde aber durch einen Schuss am Bein verwundet, aufgegriffen und ins Gestapo-Gefängnis in Prag-Pankrác befördert. Nach der Genesung wurde er am 19. Dezember 1944 in die Kleine Festung zurück befördert und dort am 20. 12. 1944 erschossen.

Die barbarische Bestrafung von Adolf Szinay und Ladislav Malý ist, genauso wie das Foltern der anderen auf der Flucht aus der Kleinen Festung aufgegriffenen Häftlinge, eine erschütternde Zeugenschaft von den Greueln des Faschismus. Man soll sie sich eben heute vergegenwärtigen, wann sich die Versuche einiger reaktionären Kreise mehren, die Schuld des deutschen Faschismus zu schmälern und einige von seinen führenden Repräsentanten sogar zu rechtfertigen.

BEDŘICH FRITTA – ÜBERSICHT ÜBER SEINE PERSÖNLICHKEIT UND WERKE (Marcela Votavová)

Bedřich Fritta (ehemaliger Name Fritz Taussig) wurde am 19. 9. 1906 in Višňová bei Frýdlant (Friedland) in Böhmen in der Familie des Bahnhofvorstandes geboren. Nach dem Tode seines Vaters zog er mit seiner Mutter nach Prag um. Dort arbeitete er als technischer Zeichner im Atelier des Architekten Emil Weisz am Galustor (heute Na Můstku) und als Bildner im Reklamebüro von Dr. Ladislav Radoměský.

Kurz nach dem Beginn des Faschismus nahm Fritta im Jahre 1934 an der Internationalen Ausstellung der Spott- und Humorbilder in Prag teil und war Mitarbeiter und drei Monate Redakteur der fortschrittlichen sa-

irischen Zeitschrift „Simplicus“, in der Frittas Zeichnungen regelmässig publiziert wurden. Bedřich Fritta publizierte neben den schon ausgeprägten Künstlern, wie z. B. František Bidlo, Antonín Pelc, Josef Čapek, Ondřej Sekora u. a.; er nutzte diese Gelegenheit zur Belehrung und formte unter ihrem Einfluss sein menschliches und künstlerisches Profil.

Ausser den Karikaturisten um die Zeitschrift „Simplicus“ hatten George Grosz und Alfred Kubin eine starke Wirkung auf Fritta; diese Beeinflussung ist erst in seinen besten Werken des Theresienstädter Zeitraums bemerkbar.

Der 15. März 1939 war auch für Bedřich Fritta, ebenso wie für viele unsere Menschen, ein verhängnisvolles Datum. Als die Nazis begannen aus Terezín ein Sammellager für jüdische Bürger zu errichten, das sogenannte Ghetto, geriet Bedřich Fritta am 4. Dezember 1941 in einen der ersten Transporte. Da er zeichnen konnte, wurde er beauftragt, als Leiter der Zeichenstube zu arbeiten. Die Zeichenstube war in der Magdeburger Kaserne untergebracht und gemeinsam mit Fritta arbeiteten dort die Maler Leo Haas, Otto Ungar, Peter Kien, Felix Bloch, Architekt Norbert Troller, Dr. Leo Heilbronn u. a. Sie verfertigten verschiedene Übersichten, Meldungen, Diagramme u. ä. Als Mitarbeiter der technischen Abteilung waren sie für einen kontinuierlichen Lagerbetrieb unentbehrlich und deshalb drohten ihnen die gefürchteten Transporte nicht. Sie konnten sich sogar – heimlich – ihrer eigenen schöpferischen Arbeit widmen. Die Sujets für ihre Bilder und Zeichnungen schöpften sie aus der alltäglichen Realität, welche sie umgab – das Darben in den überfüllten Baracken, Verhaftungen, Schlagsteinen ums Essen, das Sterben der Alten und Kranken, Transporte; so wurde die erschütternde Tragödie des Tereziner Ghettos in den Illustrationen festgehalten, die zu Hilfe rufen, zur Anklage gegen den Faschismus und zur Warnungsbotschaft für die Zukunft wurden. Was die Malerrequisiten betrifft, mussten sie sich hauptsächlich mit den Mitteln begnügen, die die Zeichenstube bot: Papier, Bleistift, Feder, und Tusche. Bedřich Fritta und Peter Kien zeichneten sich besonders durch ihre Tuschenzeichnungen aus. Während Kiens Porträte von Tereziner Freunden und seine Landschaftsskizzen ihre Kammerstimmung kennzeichnet, erreichte Bedřich Fritta in einigen Zeichnungen – im Rahmen der Möglichkeiten dieser Technik – fast monumentale, dramatische Stimmung. In den Bildern, wie die Stadt in der Nacht, die Boden- und Kasematenträume, die stickigen Höfe und Hofplätze der Kasernen mit ihren hoffnungslosen Bewohnern, erreichte er eine reiche Farbenskala von Grau und Schwarz. Frittas Darstellungskunst wurde reif und vermochte wichtige Inhalte mitzuteilen und die Frage nach dem Sinne des Lebens zu stellen.

Ihre Zeichnungen übergaben die Künstler ihrem Kerkergenossen František Strass, der die Möglichkeit hatte, sie durch tschechische Gendarmen von Terezín nach Prag zu schicken. Im Frühling 1944 fanden die SS-Männer einige Zeichnungen bei der Durchsuchung im Strohsack von Strass. Am 17. Juli 1944 wurden Fritta, Haas, Ungar und Bloch, „der Entfaltung der reichsfeindlichen Tätigkeit“ verdächtig, zum SS-Kommando vorgeladen, nach ganztägigem Verhör verurteilt und als politische Häftlinge gemeinsam mit ihren Familienangehörigen ins Gestapo-Gefängnis in der Tereziner Kleinen Festung transportiert. Den Künstlern gelang es jedoch, vor dem Transport in die Kleine Festung die meisten Werke zu verstecken. Felix Bloch schlugen die Nazis in der Kleinen Festung tot, die anderen wurden einer nach dem anderen dem Transporten zugeteilt. Der kranke Fritta starb nach der Deportation in das Konzentrationslager Auschwitz I im November 1944.

Die Gefangenhaltung in den Konzentrationslagern überlebten Leo Haas und Norbert Troller. Mit einigen weiteren ehemaligen Häftlingen kamen sie nach dem Kriege nach Terezín, um Frittas und Ungars Vermächtnis aus dem Versteck zu holen.

170 Zeichnungen und Skizzen von Bedřich Fritta sind heute im Staatlichen Jüdischen Museum in Prag untergebracht und werden zum Bestandteil der Ausstellungen mit antimilitärischer Thematik im In- und Ausland.

EIN BEITRAG ZUR ÄLTEREN GESCHICHTE VON TEREZÍN (THERESIENSTADT), I, II (M. Kryl)

Die Gründung der Stadt Terezín war mit dem Ausbau des Festungskomplexes in den Jahren 1780–1790 untrennbar verbunden. Die eigene Stadt wurde nur zu einem Bestandteil des Festungssystems und die Zivilbewohner Terezíns sollten für die Armee arbeiten.

In den 80. Jahren des 18. Jahrhunderts wurden die Festungen und die Städte Terezín und Ples (Josefov) gleichzeitig gebaut. Terezín (Theresienstadt) bekam seinen Namen zu Ehren der Kaiserin Maria Theresia, Jo-

sefov (Josefstadt) wurde zu Ehren des Gründers der beiden Festungen Josef II. erst nach dem Tode des Kaisers im Jahre 1791 so benannt.

In diesem Aufsatz versuchten wir, die Struktur und teilweise auch die Geschichte der beiden Festungskalitäten zu vergleichen, was unsere Historiker bis heute noch nicht gemacht haben. Der Schwerpunkt des Aufsatzes beruht auf der Darstellung der Entwicklung der Stadt Terezín und ihrer Garnison. Ein Exkurs in die Militärgeschichte des 19. Jahrhunderts hat einige bisher unbekannte Erkenntnisse gebracht, die die Rolle der Stadt Terezín und teilweise auch der Stadt Josefov ergänzen. Wir haben die Gründe erklärt, warum die Festungen in Terezín und in Josefov allmählich veraltet wurden, obwohl sie am Ende des 18. Jahrhunderts zu den modernsten gehörten. Starke Garnisonen in beiden Städten (im Jahre 1888 war das Festungsstatus für Terezín und Josefov aufgehoben worden) stellten bis zum Jahre 1918 ein festes militärisches und durch auch politisches Bollwerk der herrschenden Klassen der Habsburger Monarchie in Böhmen dar.

Die nationale Zusammensetzung der Zivilbewohner von Terezín und Josefov in der Zeit vor dem Ausbruch des I. Weltkrieges zeigt eine Überzahl des tschechischen Elements (in Josefov sogar mehr als eine zehnfache). Die Zivilbewohnerzahl der beiden Städte bewegte sich bis zum Ende des 19. Jahrhunderts um 3.000 herum.

Der zweite Teil des Aufsatzes fasst die bisherigen Erkenntnisse hinsichtlich der historischen Begebenheiten während des I. Weltkrieges in der Region von Terezín zusammen.

Im ersten Kapitel kann man besonders auf Informationen über Antikriegshandlungen der tschechischen Soldaten des 42. Infanterieregiments aufmerksam machen. Der Schwerpunkt des Aufsatzes liegt in den nächsten Kapiteln, in denen die repressive Rolle Terezíns in den Jahren 1914–1918 geschildert wird. Hier bringen wir in ungekürzter Fassung bisher nicht veröffentlichte Angaben über die Kriegsgefangenenlager, die zu den größten auf dem Territorium der Monarchie gehörten. Dabei wird vor allem die repressive Rolle der Kleinen Festung untersucht. Man kann sagen, dass diese ihre Rolle während des Krieges vielfach stieg und bis zum Jahre 1940 dauerte, als hier der deutsche Faschismus das sog. Polizeigefängnis der Prager Gestapo errichtete, das tatsächlich zu einem Konzentrationslager wurde.

Ausführlich werden die Angaben über die Internierung der aus Galizien, aus der Bukowina und aus der Karpatenukraine verschleppten Zivilisten publiziert. Grosse Aufmerksamkeit wird ebenfalls der Inhaftierung der Teilnehmer am Militäraufstand von Rumburg in Terezín im Vorsommer 1918 gewidmet. Einige in diesem Aufsatz enthaltene Informationen über die Gefangenhaltung der Rumburger Aufständischen werden überhaupt zum erstenmal publiziert.

Zum Schluss wird der bisherige Stand in der Erforschung des Verlaufs der Ereignisse in Terezín und seiner nahen Umgebung, die am Ende Oktober 1918 zum Zusammenbruch der österreichisch-ungarischen Militär- und Polizeimacht und damit auch zur Befreiung der Häftlinge und Kriegsgefangenen in Terezín führten, zusammengefasst.